

Ա. ՂԱՆԱԼՅԱՆ

ՀԱՅ

ԺՈՂՈՎՐԻ
ՀԵՐՈՍԱՂԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՅԴԵՏԷՐԿՆ

1942

891.99.09

4672

7-36

2-36 2 1/2 m. long

Հայ ժողովրդի Հիշատակ

уменьшен в 5 раз

15

13

111

906

28

...

641

891.99.09

Ղ - 36

✓

Լրաց.

398 (47.825)

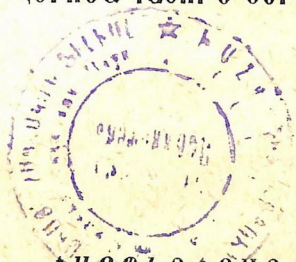
Ա. ՀԱՆԱՀԱՆԹԱՆ

ՄԱՐԿԱՆ 1 1961

A $\frac{I}{6344}$

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍԵՊԵՏՈՒՄՆԵՐԸ

4672

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴ

ԵՐԵՎԱՆ—1942

«ՍԻՐԵԼ ԻՐ ՄԵԾ, ԱԶԱՏ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ—ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ Է
ԳԻՏԵՆԱԼ ՆՐԱՆ, ՀԵՏԱՔՐՔՐՎԵԼ ՆՐԱ ԱՆՑՅԱԼՈՎ, ՊԱՐԾԵՆԱԼ
ՆՐԱ ՊԱՅԾԱՌ, ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԷԶԵՐՈՎ ԵՎ ԱՏԵԼ ՆՐԱՆ ՃՆՇՈՂ-
ՆԵՐԻՆ, ՏԱՆՋՈՂՆԵՐԻՆ»:

(«ՊՐԱՎԴԱ»)

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի բաղձադարյան պատմութիւնը հարուստ է ազատագրական, պաշտպանական պատերազմներով: Ընկած լինելով արեւմտյան և արեւելյան աշխարհակալ խոշոր պետութիւնների (Ասորեստան, Հռոմ, Բյուզանդիա, Պարսկաստան) քառուղիում, և պարբերաբար ենթակա լինելով այդ պետութիւնների նվաճողական արշավանքներին, ազատատենչ ու հերոսական Հայ ժողովուրդը՝ իր լավազույն գտնականներն առաջնորդութեամբ, բաղձիցս, ոգի ի բոլին, մահու ու կենաց մարտի է ելել իր ախոյաններէ դեմ, պատվով պաշտպանելով սեփական ազատութիւնն ու անկախութիւնը, վանել է նրանց իր սրբազան հայրենիքի սահմաններից:

Ազատագրական այդ պատերազմներին, և

դրանց մասնակից՝ քաջարի մարտիկների ու զո-
րավարների կյանքի ու սիրությունների նկարա-
դրին. քիչ հայրենաշունչ էջեր չեն նվիրել մեր
հին ու նոր, հայրենաբաղձ ու տաղանդավոր
մատենագիրներն ու գրողները՝ Փավստոսը, Խո-
րենացին, Եղիշեն, Շնորհալին, Լաստիվերացին,
Աբովյանը, Բաֆֆին, Մուրացանը և ուրիշները:

Նույն այդ պատերազմները իրենց հերոսներով կարևոր տեղ են զբաղեւ նաև հայկական հարուստ բանահյուսութեան մեջ: Աշխատավոր ժողովրդի՝ շինական ու ռամիկ խավերի ծոցից դուրս եկած բազմաթիւ սնանուէր դուստններ ու վիպասաններ իրենց ստեղծած առասպելներում ու զրույցներում, վեպերում ու վիպերգերում, ավանդություններում ու երգերում սիրով ու սրտով պատմել ու երգել են այդ պատերազմներին ու զրանց հերոսների մասին:

Իբրեւ բուն ժողովրդական, բանավոր խոսքի
կենդանի հուշարձաններ, հայ ժողովրդի առաա-
պեւներն ու զրույցները, վեպերն ու երգերը ցո-
լացնում են իրենց մեջ այն գաղափարները, ոգին
ու շունչը, որոնցով առգորված է եղել մեր ժո-
ղովուրդը օտարերկրյա նվաճողների զեմ իր

մղած ազատագրական, պաշտպանական պատե-
րագմների օրերին:

Այդ հերոսապատումների մեջ կենդանի ու
խոսուն կերպով դրսեւորված են՝ մի կողմից
օտարերկրյա նվաճողների ռազմամուռ ու բռնա-
կալ, խորամանկ ու նենգ, դավադիր ու ստոր,
վախկոտ ու փոքրուզի տիպերը, մյուս կողմից,
դրանց դեմ ազատագրական մարտեր մղող՝ հայ
գորավարների ու ղինվորների անձնազոհ ու հե-
րոսական, ազատատենչ ու հայրենասեր, խաղաղ
ու աշխատասեր, խիզախ ու աշխիւ կերպար-
ները:

Իբր գոյության հնազույն շրջանից սկսած,
հաղարամյակներ ու դարեր շարունակ, հայ ժո-
ղովուրդը՝ իր հարուստ ու հին բանահյուսու-
թյան մեջ, մեկը մյուսին հաջորդող տասնյակ
ու հարյուրավոր դյուցազնազարմ հերոսների մի-
ջոցով, արտահայտել է հայրենիքի պաշտպա-
նության, հայրենադավ ոսոխների բնաջնջման,
անկախ ու ազատ կյանքով ապրելու և խաղաղ
ու ստեղծագործ աշխատանքով պարապելու իր
նվիրական դադաւարները:

Տեսնենք այդ՝ մի քանի բնորոշ օրինակներ
բով:

ՀԱՅԿԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ԱՌԱՄՊԵԼԸ

«ՄԱՀ ԿԱՄ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Ժող. ասացվածք

Հայ ժողովրդի միշտ ազատագրական մար-
տերի բանահյուսական առաջին արձագանքը հան-
դիսանում է Հայկի և Բելի առասպելը*):

Առասպելի համառոտ բովանդակությունը
հետևյալն է:

Չկամենալով ենթարկվել ասորեստանյան
բռնակալ հսկա Բելի իշխանությունը, հայոց
նախնի, դյուցազն Հայկը թողնում է Բաբելոնը

*) Առասպելի հիմնական բնագիրը պահպանվել է Մ.
Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ: Մի ուրիշ տար-
բերակ գտնում ենք Սեբեոսի մոտ: Գոյություն ունեն մի
քանի այլ բուն ժողովրդական պատումներ էլ, որոնք
ժողովրդի բերանից 19-րդ դարի վերջերին դրի են առել
մեր բանահավաքները (Գարեգին Սրվանձտյան և այլն):

և իրեն ժողովրդով զալիս, բնակութիւն է հաստատում Արարատյան երկրում: Լսելով այդ մասին, Բելը պատգամավոր է ուղարկում նրա մոտ, առաջարկելով՝ վերադառնալ և հնազանդվել իրեն: Հայկը կտրականապէս մերժում է Բելի առաջարկը: Ուժով նրան հնազանդեցնելու դիտավորութեամբ, Բելը պատերազմի է դուրս գալիս Հայկի դեմ, և... չարաչար պարտվում մարտի դաշտում*):

Առասպելի պատմական ստաղծն է կազմում Հայաստանի նախաքնիկ խալդական ժողովրդի մղած երկարատև ու համառ պայքարը՝ հզոր ու աշխարհակալ Ասորեստանի դեմ: Խալդերի նյութական և հոգևոր կուլտուրայի մի շարք այլ հուշարձանների հետ, Հայկի և Բելի առասպելը անցել է նրանց (խալդերի) անմիջական ժառանգորդ հայ ժողովրդին, և յուրացվել, ազգայնացվել վերջինիս կողմից: Սեփականելով հին խալդական առասպելը, մեր նախնիները մարմնավորել են նրա մեջ իրենց հույզերն ու մտորում-

*) Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Ա., գլուխ Ժ և ԺԱ.

ները, արտահայտել իրենց պայքարն ու ակնուկաճությունները — հայ ժողովրդի դոյության իրավունքը և այդ իրավունքը զենքով պաշտպանելու գաղափարը:

V

Հայկի և Բելի առասպելի հիմնական ու էական թեման պաշտպանականն է՝ ընդդեմ արտաքին թշնամու՝ հանուն սեփական ժողովրդի անկախության: Առաջնակարգ գաղափարը, որով տողորված է և շնչում է ողջ առասպելը, դա ազատասիրությունն է, ազատ ու անկախ ապրելու ձգտումը: Այդ գաղափարի կենդանի մարմնավորումն է առասպելի գլխավոր հերոս՝ Հայկ դյուցազունը:

Առասպելաչեն ժողովուրդը հենց սկզբից ազդարարում է ուրիշների ազատության վրա բռնացողների դեմ իր հերոսի մեջ եղած բուռն ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը: «Սա հսկաների մեջ քաջ և երևելի լինելով, ընդիմանում էր այն ամենքին, ովքեր ձեռք էին բարձրացնում հսկաների և դյուցազուհիների վրա, տիրապետելու համար»:

Հասկանալի է միանգամայն, որ Հայկը երբեք չպիտի հանդուրժեր սեփական ժողովրդի

անկախութեան դեմ եղած ոտնձգութիւնները :
Եւ իրոք : Առասպելի շարունակութեան մեջ
պատմւում է , որ նա չկամենալով հնազանդվել
Բելին , իր ազգակիցներով ու տոհմակիցներով
հեռանում է նրա իշխանութեան սահմաններից
դեպի Արարատեան երկիրը , և բնակութիւն
հաստատում այնտեղ : Հայտնի է նաև Հայկի
ոված հանդուդն ու վճռական մերժողականը
Բելի առաջարկած հնազանդութեան ու հպատա-
կութեան պայմանին :

Ազատասիրութեան հետ մեկտեղ , Հայկը ,
իրբև իսկական ժողովրդական հերոս , օժտւած
է նաև մեծ անձնազոհութեամբ ու քաջութեամբ :
Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել : Ազատ ու անկախ
ապրելու համար անհրաժեշտ է անձնազոհ և
քաջ լինել : Հայկի սրբազան նշանաբանն է «մահ
կամ ազատութիւն» սկզբունքը : Այս տեսակե-
տից բնորոշ է նրա հետևյալ մարտական հրա-
ման-պատվերը՝ ուղղված իր քաջերին . «Երբ
մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ , աշխա-
տենք հասնել այն տեղին , ուր կանգնած է Բելը
քաջերի բազմութեան մեջ , որ՝ կամ մեռնենք և
մեր բոլոր զերդաստանը Բելի ծառայութեան

տակ մտնի, կամ ցույց տալով մեր մատների
հաջողությունը նրա վրա, ցրենք նրա ամբօխը
և հաղթություն ստանանք»։ Հավատարիմ իր
հերոսական սկզբունքներին, Հայկն անձամբ,
կռվի ամենավճռական վայրկյանին, ցույց է
տալիս քաջության ու անձնազոհության ամենա-
փայլուն օրինակը։

Պատերազմի ժամանակ մարտիկի հոգեկան
հատկությունների հետ վճռական դեր են խա-
ղում նրա ռազմական ունակությունները՝ մար-
տը վարելու նրա շնորհքը։ Քաջ գիտակցելով
այդ, ժողովրդական վիպասանները իրենց հերո-
սին օժտել են նաև այդ հատկություններով։
Հայկը ոչ միայն ազատասեր, անձնազոհ ու քաջ
կռվող է, այլև տաղանդավոր ու խելացի զորա-
վար։ Նա լավ ճանաչում է թշնամուն։ Պատե-
րազմի ժամանակ նախաձեռնող է, իր գործո-
ղությունների մեջ կտրուկ ու վճռական... Թըշ-
նամու առաջխաղացման լուրն առնելուն պես
Հայկը, առանց ժամանակ կորցնելու, համախըմ-
բում է շուրջը իր քաջերին։ «Այստեղ ուշիմ և
խոհեմ հսկան... արաղությամբ հավաքում է իր
որդիներին և թոռներին, աղեղնավոր մարդ-

կանց, որ շատ փոքր էին թվով, և ուրիշ յուր
ձեռի տակ եղածներին...»: Ռազմական տեսա-
կետից երկրորդ կարևոր քայլը, որ անում է
նա, դա թշնամուն կանխելն է: Հայկը չի սպա-
սում, որ Բելը մտնի իր հողը, այլ զորքով ա-
ռաջ է շարժվում նրան իր երկրի սահմաններից
դուրս գիմալորելու համար, և բանակ է դնում
մի բարձր տեղում, որպեսզի դեռ հեռվից կարո-
ղանա նկատել իր ախոյանին: Իբրև հմուտ զո-
րավար, Հայկը հատուկ ուշադրություն է դարձ-
նում իր զինվորների դասավորության վրա՝ քիչ
մարդկանցով մեծ արդյունքի հասնելու նպատա-
կով: Դիտանոցից թշնամուն լավ ուսումնասի-
րույց հետո, նա «Կանգնեցնում է աջ կողմում
Արմենակին երկու եղբայրներով, ձախ կողմում
Կաղմոսին և յուր որդիներից երկուսին, որով-
հետև նրանք աղեղ և սուսեր զործածելու մեջ
փորձառու էին: Ինքը կանգնում է սկզբից և
մնացած զորքը տանում է յուր ետևից եռան-
կյունու ձևով, և այսպես հանդարտ շարժվում
է առաջ»: Զորականի իր փայլուն ընդունակու-
թյունները Հայկը լի ու լի դործադրում է կովի
ժամանակ: Մարտի ամենավճռական վայրկյա-

նին, նկատելով Բելլին պաշարած սարսափն ու վարանումը, նա անհասկաղ օգտագործում է առիթը և անձամբ ճակատադրական հարված հասցնում թշնամուն: «Այսպիսի անակնունելի դիպված տեսնելով, Տիտանյան արքան զարհուրում է տարակուսանքի մեջ, և ետ քաշվելով՝ վերադառնում է նույն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամրանալ իր ամբոխի մեջ, մինչև կը հասներ ամբողջ զորքը, որպեսզի մյուս անգամ սկսեր կռվել: Աղեղնավոր Հայկը, խմանալով այս, իրեն առաջ է ձգում, մոտենում է արքային և պինդ քաշելով լայնալիճ աղեղը, դիպցնում է իր երեքթևյանը Բելլի կրծքի տախտակին, և սլաքը թափանցելով անցնում է նրա թիկունքի միջով ու ընկնում է դետին: Այսպես կործանվում է հպարտ Տիտանյանը և վայր ընկած փչում է հողին»:

✓ Սիրած հերոսի կերպարն ըստ ամենայնի կատարյալ դարձնելու համար ժողովուրդն օժտել է Հայկին նաև բարոյական և Ֆիզիքական մի շարք այլ բարեմասնություններով: Այսպես, ըստ առասպելի, Հայկը «ուշիմ» է, «խոհեմ»,

«բարի անձամբ» : Նա «գեղապատչաճ» է և «անձ-
նեա», «քաջագանգուր», «խայտակն» և այլն :

Հայկի կատարյալ հակապատկերն է Բելը : ✓
Նրա բարոյական գեղմանկարի առաջին և հիմնա-
կան գիծը բռնությունն է : Ուժով իրեն կամքը
ուրիշներին թելադրելը, զուով նրանց ազատու-
թյունից զրկելը՝ Բելի էության գլխավոր
տարերքն է, նրա գործունեության շարժիչ ուժը :
Առասպելի հենց սկզբից պատմվում է, թե ինչ-
պես օգտագործելով հարմար առիթը՝ Բելը իր
բռնակալական տիրապետությունն է հաստատում
երկրի երեսին : Նա ոչ մի կերպ չի կարողանում
հանդուրժել, որպեսզի Հայկը ազատ ու ինքնիշ-
խան ապրի իր հայրենիքում : Մարդ ուղարկելով
վերջինիս մոտ, Բելը պահանջում է Հայկից՝
դալ և հնազանդվել իրեն, ասելով. «Դու բնա-
կեցիր սառնամանիքի ցրտում, արի տաքացրու
և մեղմացրու քո սառած հպարտ բարքի ցրտու-
թյունը և, հնազանդելով ինձ, ապրիր և բնակիր
հանդարտությամբ» : Իբրև բռնակալ Բելը զոռոզ
է ու ամբարտաժան : «Սա ինքն իրան ավելի
բարձր էր համարում, քան ամբողջ մարդկային
ազլը. իր բնությունը չճանաչելով, ամբողջ

մարդկային ազգը իրեն էր ծառայեցնում: Հպարտացա՛վ և ամբարտա՛նացա՛վ այն աստիճան, որ կանգնեցրեց իր պատկերը, երկրպագել էր տա՛լիս իրեն իբրև ասածու և զոհեր մատուցել»: Իբրև զյուշագն և հսկա, Բելը, Հայկի նման, օթաված է Ֆիզիքական մեծ ուժով՝ «հորը զուրթյամբ»: Սակայն, չնայած իր ուժին, նա զուրկ է հերոսությունից ու խիզախությունից, թշնամու զիմազրական զորությունը աեսնելով՝ զարհուրում է ու հետ քաշվում: Հակառակ Հայկին, որը կովի ժամանակ քաջության անձնական օրինակով պոռեսպնդում է և առաջ վարում իր սակավաթիվ մարտիկներին, Բելը սմբողջ հույսը դնում է իր ղեկքերի և «բաղմամբոխ», «լեռնադեղ» ու «խող» հսկաների վրա, խուսափելով ճակատ-ճակատի կռվի ելնել Հայկի հետ:

Վ Բացասական ու վանողական է Բելի ոչ միայն ներքինը, այլև արտաքինը: Նա չունի Հայկի գեղեցկությունն ու զրավչությունը. «հաստավիզ» է ու «հաստամարմին», կատարյալ «մի մսեղեն արձան»:

Հայկի և Բելի առասպելը հայ բանահյուսության առաջին հանճարեղ ստեղծագործու-

Թյունն է : Նրանից են սկիզբ առնում այդ բա-
նահյուսության բովանդակության և արվեստի
լավագույն տրտղիցիաները : Առասպելի մեջ հայ
Ժողովուրդը առաջին անգամ մարմնավորել է
իրեն նվիրական իդեալները ազատ կյանքի ու
անկախ հայրենիքի մասին, զեղարվեստորեն
վերարտադրել իր հերոսական նախնիների՝ օտա-
րերկրյա նվաճողների դեմ մղած առաջին ազա-
տագրական մենամարտը :

Ժողովրդական ավանդությամբ Հայաստան
երկիրը և հայ Ժողովուրդը իրենց սկիզբն ու ա-
նունը սերում են՝ մեր ազգի անկախության և
հայրենիքի պաշտպանության համար մարտնչող,
առաջին ազատատենչ հերոսից՝ դյուցազն Հայ-
կից :

Իմաստուն ավանդություն :

ԱՐՏԱԶԵՍԻ ՎԵՊԸ

«ԻՐԻԵՎ ԶՍԷԳՆ ՏՐԴԱՏ, ՈՐ ՍԻԳԱԼՈՎՆ
ԱԻԵՐԵԱՑ ԶԹՈՒՄԲՍ ԳԵՏՈՑ ԵՎ ՑԱՄԱՔԵ-
ՑՈՑՑ, ԻՍԿ Ի ՍԻԳԱԼՆ ԻԻՐՈՒՄ ԶՑՈՐՁԱՆՍ
ԾՈՎՈՒՑ»:

Ժող. ասացվածք

Պաշտպանական, ազատագրական կռիւները
և դրանց հերոսների մասին հայ ժողովրդի հո-
րինած բանավոր ստեղծագործությունների շար-
քում, Հայկի և Բելի առասպելից հետո, ժամա-
նակագրական կարգով երկրորդ ուշագրավ դոր-
ծը՝ Արտաշեսի վեպն է*):

*) Վեպի հիմնական բնագիրը, բառացի և ոչ բառա-
ցի հատվածների ձևով, պահպանվել է Մ. Խոբեհացու
Հայոց պատմության մեջ: Առանձին մասերի տարբերակ-
ներն ու բեկորները մնացել են նաև մի քանի այլ գրա-
կան հուշարձաններում: Այսպես, օրինակ, Արտաշեսի
կյանքի վերջին բուպեներին վերաբերող վիպական-բանա-
ստեղծական մի պատառիկ բերված է Գրիգոր Մազիսու
բոսի թղթերից մեկում. շղթայված Արտավազդի պատ-
մության վարիանտները կան՝ Նզնիկ Կողբացու, Վարդան
Վարդապետի մոտ, և այլն:

Վեպի համառոտ բովանդակութիւնը հետեւյալն է:

Որսի ժամանակ հանկարծակի պանծում է հայոց Սանատրուկ թագավորը: Ապօրինի ճանապարհով թագավոր է դառնում ոմն Երվանդ՝ օտար յեղից: Իր իշխանութիւնն ապահովելու համար նա սպանել է տալիս Սանատրուկի որդիներին: Փրկվում է միայն Արտաշես արքայորդին, որին նրա ստնտուն փախցնելով՝ պատսպարում է Հեր գավառի հովիվական վրաններում: Շուտով Արտաշեսի մոտ է գալիս նաև նրա դայակ՝ Սմբատ Բազրատունին, և ծաղտած ապրելով հովիվների ու նախրապանների մեջ՝ խնամում է սիրելի սանիկին: Չափահաս դառնալով՝ Արտաշեսը Սմբատի հետ, պարթևական զորքով գալիս է Հայաստան: Սպանելով Երվանդին՝ Արտաշեսը տեր է դառնում հայրենական գահին, հիմնում Արտաշատ քաղաքը:

Այսանները՝ միաբանած լեռնականների հետ՝ լցվում են Հայաստան—կողոպուտի և ասպատակութեան: Արտաշեսը զորքով դուրս է գալիս նրանց դեմ: Կռվի ժամանակ հայերը նեղում են արևմտյանը և գերում նրանց թագավորի որդուն:

A I
6344

Ալանները հաշտություն են խնդրում, խոստա-
նալով այլևս չհարձակվել Հայաստանի վրա:
Արտաշեսը մերժում է նրանց խնդիրքը: Գալիս
է գերիի քույրը՝ գեղաշյա Սաթենիկը և, թարգ-
մանի միջոցով, խնդրում Արտաշեսին վերա-
դարձնել իր եղբորը, պատճառաբանելով, որ
դյուցազուններին վայել չէ բռնանալ ուրիշ ազգի
դյուցազունների ազատության վրա: Սաթենիկի
գեղեցիկ արտաքինն ու իմաստուն խոսքերը կա-
խարդում են Արտաշեսի սիրտը: Նա խնամախոս է
ուղարկում ալանաց թագավորին: Վերջինս մեծ
փրկանք է պահանջում: Արտաշեսը նստում է իր
սև ձին և անցնելով Կուր գետը, որի մյուս ա-
փին բանակ էին դրել ալանները, առևանգում է
Սաթենիկին: Տեղի է ունենում Արտաշեսի և Սա-
թենիկի հարսանեկան հանդեսը: Շուտով Արտա-
շեսից և Սաթենիկից ծնվում է առաջին արու-
ղավակը, որին Արտավազդ անունն են տալիս:

Վիշապազունները գողանում են մանուկ
Արտավազդին և տեղը դե դնում: Մեծանալով
Արտավազդը դառնում է չար և ինքնահավան:
Նա նախանձում է վիշապազունների իշխան՝
Արդավանի փառքին, խլում նրանից թագավորի

երկրորդությունը, զրպարտելով այրել տալիս
ներա պալատը, խլում նրանից Նախիջևանը,
կոտորում բոլոր վիշապազուններին, և ի վերջո
նաև իրեն՝ Արգամանին:

Օգտվելով արևմուտքում տիրող իրարանցու-
մից, Արտաշեսը դադարում է հարկ վճարել
Հռոմին: Հռոմեական կայսրը, Դոմեստիանոս
Կորբուլոն զորավարի գլխավորությամբ մեծ
զորք է ուղարկում Հայաստան՝ Արտաշեսի դեմ:
Սկսվում է ահեղ ճակատամարտը: Կովի սկզբում
հռոմեացիներին հաջողվում է նեղել հայերին:
Սակայն պատերազմի վերջում վրա է հասնում
Սմբատն իր գործով, և պարտության մատնելով
հռոմեացիներին՝ քչում է նրանց մինչև իրենց
երկրի սահմանները: Պատերազմը վերջանալուն
պես Արտաշեսը նորից ձեռնամուխ է լինում շի-
նարար գործունեության, հատուկ ուշադրու-
թյուն է դարձնում գիտության և արվեստների
դարգացմանը:

Ժամանակ անց, օտարության մեջ եղած մի-
ջոցին, հանկարծ, ծանր հիվանդանալով, մեռ-
նում է Արտաշեսը: Մտերիմներից ու հավատա-
րիմներից շատերը ինքնասպան են լինում նրա

դերեզմանի վրա: Տեսնելով այդ՝ Արտավազդը սրտնեղում է և ասում հորը, որ նա մեռնելով իր հետ է տանում ամբողջ երկիրը, թողնելով իրեն ավերակների վրա թափավոր: Սրա համար Արտաշեսը դերեզմանից անիծում է Արտավազդին՝ Մասսի վրա որսի դնալիս չղթայվել քաջքերի կողմից: Այդպես էլ լինում է: Շուտով որսի ժամանակ քաջքերը բանտարկում են Արտավազդին լեռան վիհերից մեկում: Երկու շուն չարունակ կրծում են նրա չղթաները. Արտավազդը աշխատում է դուրս գալ և վերջ տալ աշխարհին, սակայն դարբինների կռանահարութիւնից զորանում են նրա կապանքները^{*)}:

Արտաշեսի վեպի մեջ արձագանք են գտել հայ էթնոսի կազմավորման և հայ պետականության հիմնադրման առաջին շրջանի հասարակատնտեսական և ռազմա-քաղաքական կարևոր իրադարձությունները: Վեպի պատմական ատաղձը կազմում են հայոց Արտաշես Ա., Արտաշես

^{*)} Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Բ., գլուխ 12—14:

Բ. և Տրդատ Ա. թագավորների կյանքի ու դոր-
ծունեության կարեւոր դրվագները:

Հայտնի է, որ հայերն ունեցել են Արտաշես
անունով մի քանի թագավորներ: Դրանցից մեկը
(Արտաշես Ա.) պատմության մեջ հանդես է դա-
լիս իբրև հայկական անկախ իշխանության հիմ-
նադիր (189 մ. թ. ա.), Արտաշատ քաղաքի
կառուցող, ժողովրդին սիրելի, շինարար մի
թագավոր: Մյուսը՝ (Արտաշես Բ.) հիշվում է
իբրև հռոմայեցիների (Անտոնինոս) կողմից տակն
ու վրա արված հայկական իշխանության վերա-
հաստատող (սա այն Արտաշեսն է, որ ազատվե-
լով Անտոնինոսի ձեռքից՝ ապաստանում է պար-
թևների մոտ, և հետո, պարթևական զորքով
զալիս է Հայաստան ու մարերի դեմ կռվելով՝
հետ է ստանում հոր գահը):

Արտաշեսի վեպի առաջին մասում մեկ Ար-
տաշեսի անունով վերարտադրված է վերոհիշյալ
երկու պատմական Արտաշեսների կյանքն ու
գործը: Ժողովրդական-վիպական ստեղծագոր-
ծություններին հատուկ մի երևույթ է դա, երբ
երկու տարբեր պատմական անձինք, որոնք ջոկ-
ջոկ և տարբեր ժամանակ բանահյուսության

նյութ են դարձել՝ անուանների նմանության հե-
տևանքով միաձուլվում են իրար: Պատմական
ատաղձ ունի նաև Արտաշեսի վեպի երկրորդ
մասը: Միևնույն հերոսի (Արտաշես) վրա այս-
տեղ պատմված են հայոց Տրդատ Ա. թագավորի
կյանքի հետ կապված մի քանի անցուղարձեր,
նրա կռիվները հռոմայեցիների (Դոմեթիանոս
կորբուլոն) հետ, կործանված Արտաշատի վերա-
շինումը, կռիվը ալանների դեմ (72 մ. թ. ա.),
խնամությունը նրանց հետ և այլն: Եթե Արտա-
շես Ա.-ի և Բ.-ի համակցումը վեպի մեջ տեղի
էր ունեցել նրանց անուանների նմանության պատ-
ճառով, ապա Տրդատը միացել է Արտաշեսի վե-
պին, որովհետև նրա արարքները (կռիվը հռո-
մայեցիների դեմ, Արտաշատի վերաշինումը)
հիշեցրել են Արտաշես Ա.-ի և Բ.-ի կատարած
գործերը: Պատմական վերոհիշյալ Փոնի վրա
Արտաշեսի վեպի մեջ վիպականորեն դրսևորված
են օտարերկրյա նվաճողների դեմ II և I դարե-
րում (մ. թ. առաջ) հայ ժողովրդի մղած
պաշտպանական, ազատագրական պատերազմնե-
րը և այդ պատերազմների զլխավոր հերոսնե-
րը: Վեպն սկսվում է ապօրինի ճանապարհով

Հայաստանի թաղաւոր դարձած ոմն Երվանդի
դեմ երկրի օրինական թաղաժառանգի ընդվզ-
մամբ և պատերազմի դաշտում իրեն ոսոխի
դեմ նրա տարած վայլուն հաղթանակով: Այնու-
հետեւ պատմւում է կողոպուտի ու ասպատակու-
թյան նպատակով Հայաստան եկած ալանական
հորդանների դեմ հայոց զորքերի մղած հերոսա-
կան ճակատամարտի մասին: Վեպը վերջանում
է՝ Հայաստանն ընկճելու և հպատակ, հարկա-
տու երկիր դարձնելու մտադրությամբ Հռոմի
կողմից ուղարկված բանակների դեմ հայերի
կազմակերպած ռազմական կորովի դիմադրու-
թյամբ:

Հիշյալ պատերազմների կազմակերպողն ու
ուղին՝ դրա հետ նաեւ վեպի գլխավոր հերոսը Ար-
տաշեսն է՝ առաջին հայ զորավար-թագաւորը:
Նրա անձնավորության մեջ մեր վիպասանները
մարմնավորել են իրենց ժողովրդի լավագույն
հատկությունները, նրա նվիրական ձգտումներն
ու տենչերը: Ըստ վեպի՝

Արտաշեսը մեծ հայրենասէր է: Նրա համար
ամեն ինչից բարձր է հայրենիքի անկախու-
թյունն ու պատիւը: Յուրաքանչյուր անգամ,

երբ թշնամին չիորձ է անում մոտենալ Հայաս-
տանի սահմաններին, նա կռվով հեռու է վանում
նրան հայրենի երկրից:

Արտաշեսը ազատատեւիչ է ու բողոքող: Նա
չի հանդուրժում բռնութեան լուծը. զենքի ուժով
վերականգնում է իր ոտնահարված իրավունքնե-
րը՝ տապալելով հայրենական դահի գավթիչ-
ներին:

✓ Արտաշեսը խաղաղասեր է ու շինարար: Այլ
բռնակալ արքաների նման նա չի կռվում ուրիշ-
ների հողերը գրավելու և նրանց իշխանությունը
խլելու համար, այլ զբաղված է խաղաղ ու շի-
նարար գործունեութեամբ. կառուցում է Արտա-
շատ քաղաքը, մեհյան է կանգնեցնում, զարկ է
տալիս գիտութեան ու արվեստների զարգացմա-
նը, հատուկ ուշադրութեւն է դարձնում եր-
կրագործութեանը: Վիպասանների վկայութեամբ
Արտաշեսի ժամանակ այնքան է շինանում հայոց
երկիրը, որ թե լեռնային, թե դաշտային մասե-
րում ոչ մի կտոր անմշակ հող չի մնում:

Արտաշեսը անձնագոհ է ու քաջ: Իր հայրե-
նիքին սպառնացող վտանգը կասեցնելու համար,
նա անձամբ — իբրեւ զինվոր ու զորավար, մաս-

նակցում է իր իսկ կաղամակերպած ռազմական
դիմապատկերներին՝ հերոսության սեփական
օրինակով պատեպնդելով իր մարտիկներին :

Արտաշեսը երախտագետ է ու շնորհակալ :
Նա չի մոռանում կռիվի դաշտում իրենց կյանքը
վտանգի տակ դրած իր անձնագոհ՝ զորավարնե-
րին ու մարտիկներին : Նրվանդի դեմ պատերազ-
մը հաջողությամբ ավարտելուց հետո , Արտա-
շեսը առատորեն վարձատրում է թե՛ Սմբատին ,
թե՛ Արգամին և թե Գլխակի որդի Ներսեսին ,
որի սերունդը կոչվում էր Դիմաքայան՝ ի հիշա-
տակ այն բանի , որ նրա հոր դեմքի կեսը կտրը-
վել էր Արտաշեսին պաշտպանելիս :

Արտաշեսից հետո , վեպի երկրորդ կենտրո-
նական , դրական դեմքը՝ Սմբատ Բագրատունին
է : Արտաշեսի նման սա ևս օժտված է բարոյա-
կան և Ֆիզիքական մի շարք բարեմասնություն-
ներով : Ըստ վեպի՝

Սմբատը ջերմ հայրենասեր է : Նրա համար
թանկ է հայրենի թագավորությունն ու հարա-
զատ երկիրը : Սմբատը ջանք չի խնայում հայոց
թագավորության օրինական ժառանգի (Արտա-
շեսի) իրավունքները վերականգնելու համար :

Տեսնելով հոռմեական բանականների կողմից Հայաստանին սպառնացող մեծ վտանգը, նա մոռանում է Արտավազդի հասցրած վիրավորանքը և վճռական ըրպելին զորքով օգնության հասնում նրան:

Սմբատը համարձակ ու քաջ ռազմիկ է: Նա սիրով մասնակցում է Արտաշեսի կազմակերպած պաշտպանական կռիվներին և ամեն անգամ աչքի ընկնում մեծ սխրագործություններով: Նա է, որ փախուստի է մատնում Երվանդին, սպանում Երվազին (Երվանդի եղբորը), վռնդում ալանների աշխարհից՝ բռնությամբ այնտեղ թաղավոր դարձած մեկին: Չնայած իր պատկառելի տարիքին, Սմբատը՝ երիտասարդի պես կռվելով, հալածում է Հայաստանից հոռմեական բանականներին:

Ն իրզախության ու քաջության հետ Սմբատն ունի նաև մարմնական գեղեցկություն և հոգու առաքինություն: Հարասելով ժողովրդական առասպելին, ինքնացին հետևյալն է գրում այդ առթիվ. «Սիրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին Սմբատայ, քանդի արդարեւ ըստ առասպելին ո՛չ ինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն, որ

ունէր հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն ,
և առաքինութեան ուղոյն որսորդ , և զեղեցկու-
թեան ալեօք վայելչացեալ , սակաւ ինչ արեան
նիչ ունենալով յաջսն՝ որպէս դրակոնտիկոն ի
վերայ ոսկւոյ և ի մէջ մարգարտաց ծաղէր , և
ի վերա շոյտ անձին և մարնոյ՝ զգույշ քամե-
նայնի , և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր ի
մարտս առաւել քան զամենայն ոք :

Պաշտպանական մարտերի հայրենասեր հե-
րոսների կողքին , Արտաշեսի վեպում ունիւնա-
կան զծերով պատկերված են նաև դրանց ոսոխ-
ները , օտարազգի բռնակալները՝ «խառնված
Արչակունի» Երվանդը , Ալանաց թագաւորը ,
հռոմեական զորավար Դոմետիանոս Կորբուլոնը
(ոմն Դոմեա) : Վերջիններիս մեջ ամենից ամե-
լի ամբողջական է զթագրված Երվանդի կերպա-
րը : Վեպի առաջին և գլխավոր բացասական
տիպն է դա , Արտաշեսի առաջին և գլխավոր
ախոյանը :

Ժողովրդական վիպասանները նրա անձնա-
վորութեան մեջ խտացրել են ինքնիշխան ու բռ-
նակալ նվաճողներին հատուկ մի շարք բացասա-
կան զծեր : Ըստ վեպի՝

Երվանդը չար է: Նրա բնավորության այս
գիծը զրսևորված է բուն վիպական ձևով: Լի-
նելով չար աչքի տեր մարդ, նա իր գծնյա հա-
յացքով սարսափ է ազդում բոլորին: Արքունի
ծառաները Երվանդի արթնանալու ժամանակ որ-
ձաքարի սալեր են բռնում նրա հայացքի դիմաց,
որից սլայթում են սալերը:

Երվանդը փառասեր է: Իշխանության և
փառքի հասնելու համար նա կանգ չի առնում ո՛չ
մի բանի առաջ: Կաշառատովությունը, չողոքոր-
թությունը, զրպարտությունը նրա սիրած մի-
ջոցներն են: Կեղծ առատաձեռնությամբ Երվան-
դըն իր կողմն է զրավում նախարարներին և,
Սանատրուկի մահից հետո, նրանց միջոցով
դառնում թագավոր: Արտաշեսին մեջտեղից վե-
րացնելու համար, զրպարտությամբ՝ «Մարի
որդի», «հովիվների ու նախարարանների զավակ»
է հայտարարում նրան, և այլն:

Երվանդը արյունոտ է: Իր իշխանությու-
նը տեւական ու անձեռնմխելի դարձնելու հա-
մար, նա անխնա կոտորել է տալիս Սանատրու-
կի որդիներին:

Երվանդը վախկոտ է: Չնայած իր հաղթան-

դամ մարմնին, նա վստահ չէ իր ուժերին: Կովի
ժամանակ չարունակ շրջապատում է իրեն զին-
վորներով: Նախօրոք մարդիկ է վարձում Ար-
տաշեսին սպանել տալու համար, և այլն:

Շնորհիվ իր արտահայտած բարձր գաղա-
փարների, Արտաշեսի վեպը երկար դարերի ըն-
թացքում եղել է հայ ժողովրդի սիրված ստեղ-
ծագործություններից մեկը*):

Ժողովրդական զուսաններն ու վիպասաննե-
րը սերնդից-սերունդ, բերնից-բերան երգել ու
սպասմել են իրենց հայրենիքին օտարերկրյա բռն-
նակալների ծանր լծից ազատող, ժողովրդին սի-
րելի՝ արի ու քաջ, խաղաղասեր ու շինարար
Արտաշես թագավորի և նրա ռազմական զորա-

*) Խորենացին վկայում է, որ մինչև իր օրերը (V
դար), Գողթան գավառի զուսանները երգելիս են եղել
Արտաշեսի գործերի մասին: «Արտաշեսի վերջնայ գործք
րազում ինչ հայտնի են ի վիպասանացն, որ պատմեն ի
Գողթան»: Նման մի տեղեկութուն ունի նաև Գրիգոր
Մագիստրոսը (XI դար): Իր թղթերից մեկում նա հի-
շատակում է, թե ինչպես գյուղացիների մեջ («ի գոե-
հիկս արանդեայ») զեռ ավանդվել են Արտաշեսի վեպի
սուանձին հատվածները:

վիդ՝ հերոսական Սմբատ զորավարի կյանքի ու սխրագործությունների մասին: Արտաշեսի և Սմբատի օրինակով նրանք ոգեկոչել են իրենց հայրենակիցներին ազատագրական կռվի դուրս գալու ժամանակակից բռնակալ երվանդների, կորբուլտների ու ալանական հորդանների դեմ:

ԱՐՁԱԿԻ, ՎԱՍԱԿԻ ԵՎ ԱՅԼՈՑ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԸ

«ՄԱՆ ՈՁ ԻՄԱՑԵԱԼ՝ ՄԱՆ Է;
ՄԱՆ ԻՄԱՑԵԱԼ՝ ԱՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ Է»:
ԵՂԻՇԵ

Հայկական Փոլիկորի մեջ առանձնահատուկ տեղ են դրավում պարսից նվաճողների դեմ IV—V դարերում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պատերազմները: Վերջիններիս վիպական-գեղարվեստական արձագանքներն են՝ հայոց Տիրան և Արշակ Թագաթյորների, Վասակ և Մուշեղ սպարապետների, Գայլ Վահանի, Սմբատ զորավարի և այլոց զրույցները: Հայկի և Բելի

առաուպելի և Արտաշեսի վեպի նման դրանք Հա-
սել են մեզ դրական որոշ մշակմամբ, մեր մի
շարք հին հեղինակների միջոցով*) :

**Ձրույցների համառոտ բովանդակությունը
հետևյալն է :**

Տիրան և Շապուհ : Հայոց Տիրան թագավորն
ունեւր մի աղնվազարմ, դեղեցիկ ձի, որի նմանը
չկար ոչ մի տեղ : Տիրանի սենեկապետ Փիսակը՝
մատնում է պարսից Շապուհ արքային իր տիրոջ
ձին : Շապուհը պահանջում է Տիրանից նրա ձին :

*) Այսպես օրինակ, Տիրանի, Արշակի, Վասակի և
Մուշեղի զրույցները մենք գտնում ենք V դարի պատ-
միչ՝ փալստոս Բյուզանդի «Պատմություն Հայոց» գրքի
էջերում : Գայլ Վահանի, Սմբատ զորավարի և Վարդգա-
բլուրի զրույցները օգտագործված են VII դարի հեղի-
նակ՝ Հովհ. Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնոյ»
վերնագրով վիպախոսոն աշխատության մեջ : Սյունյոց
Անդուկ իշխանի և նրա որդի Բաբելի զրույցը բերված է
նույն դարի մատենագիր՝ Մ. Կաղանկատավացու «Պատ-
մություն Աղվանից աշխարհի» մատենագրական գործում,
և այլն :

Նույն այդ զրույցների մի երկու տարբերակ, ժողո-
վրդի բերանից լսելով զքի են առել նաև XIX և XX
դարերի մեր բանահավաքներից ոմանք :

Տիրանը գտնել է տալիս իր ձիուն նման մի ուրիշը և ուղարկում Շապուհին: Փիսակը երկրորդ անգամ մատնում է Տիրանին, և չարախոսությամբ գրգռում Շապուհին նրա դեմ:

Հաշտություն հաստատելու պատրվակով պարսից արքան ընծաներով դալիս է Տիրանի մոտ: Ընթրիքի միջոցին, երբ լավ հարբում են Տիրանն ու իր մարդիկ, հանկարծ դուրս են գալիս Շապուհի դարանակալ զինվորները՝ կապտտում են հայոց թագավորին, կողոպտում նրա գանձերը, և, կնոջն ու որդիներին գերելով, ճանապարհ ընկնում դեպի Պարսկաստան:

Դալարիս անունով սահմանամերձ հայկական դյուղում, Շապուհի կարգադրությամբ նրա մարդիկ չիկացած ածուխով հանում են Տիրանի աչքերը: Վերջինիս կուրացման լուրը լսելով՝ հավաքվում են հայոց նախարարներն ու զորավարները և ժողովրդի մեծ բազմության հետ դռնդ կազմելով, հետապնդում են Շապուհին — սակայն չգտնելով նրան իրեն հողում՝ հրի ու սրի են մատնում նրա երկիրը*):

*) Փ. Բյուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 73—83:

Արշակ և Շապուհ: Դաշինք կնքելու պատրու-
 վակով Շապուհ արքան հրավիրում է իրեն մոտ
 հայոց Արշակ Թադավորին: Վերջինս գալիս է իր
 զորքերի ղեկավոր հրամանատար Վասակ սպա-
 րապետի ուղեկցութեամբ: Շապուհը գերում է
 երկուսին էլ: Այնուհետև, Արշակին փորձելու
 համար, պարսից արքան՝ աստղագետների ու
 դոչակողների խորհրդով, Հայաստանից բերել
 է տալիս երկու բեռ հող, մի կահույր ջուր, և
 հրամայում՝ իր խորանի հատակի կեսը ծածկել
 բերված հողով և ցողել այն հայկական ջրով:
 Այդ անել տալուց հետո, Շապուհը Արշակի ձեռ-
 քից բռնած շրջում է խորանի ներսում և հարց
 ու փորձ անում նրան: Պարսկական հողի վրա
 գտնված միջոցին Արշակը հնազանդության
 խոսք է ասում Շապուհին և զղջում՝ նրա դեմ
 մղած պայքարի համար, սակայն հայրենի հողի
 ու ջրի վրա ոտք դնելուն պես՝ դոտեպնդվում է
 և խրոխտացած արհամարհում իր ախոյանին:
 Փորձը մի քանի անգամ կրկնելուց հետո, հա-
 մոզվելով Արշակի անհնազանդության ու ըմբոս-

✓ Արշ.

տության մեջ, Շապուհը հրամայում է՝ շղթա-
յակապ բանտարկել նրան Անուշ բերդում*):

Վասակ և Շապուհ: Շապուհ արքան կանչել
է տալիս Վասակ սպարապետին (որին դերել էր
դավադրաբար) և ծաղրելով, հանդիմանում է.
«Աղվես, այդ դու էիր, որ այնքան նեղություն
սպառճառեցիր ինձ. այսքան տարի կոտորեցիր իմ
մարդկանց. ո՞ւր պիտի գնաս այժմ իմ ձեռքից:
Աղվեսի մահով սպանել կտամ քեզ»:

Իսկ Վասակը պատասխանում է և ասում.
«Փոքր հասակով և անդէն զերուն ես այժմ դու
տեսնում միայն: Մինչ այժմ ես առյուծ էի, իսկ
հիմա՝ աղվես՝ դարձա: Քանի ես զեռ Վասակն
էի, հսկա էի քեզ համար. մի ոլոս մի լեռան
վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան. երբ հենվում էի
աջ ոտքիս՝ աջ լեռն էր իջնում ցած, երբ հեն-
վում էի ձախին, ձախն էր գնում ցած»:

«Հայտնիր ինձ, թե ո՞վքեր են այդ լեռնե-
րը», հարցնում է Շապուհը:

«Երկու լեռներն էլ մեկը դու էիր, մյուսը՝
հունաց թագավորը» պատասխանում է Վասակը,

*) Փ. Բյուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս,
1913, էջ՝ 248—257:

և ասում. «Քանի դեռ մենք բաց աչքք չենք
ընկել խորխորատի մեջ, ես տապալում էի քեզ.
այժմ ինչ ուզում ես, արա»:

Գազադած Վասակի համարձակ պատասխա-
նից, Շապուհը հրամայում է մորթաղերձ անել
ներան, և մորթը խոտ լցնելով՝ տանել Անուշ
բերդը, բանտարկված Արշակի մոտ*):

Մուշեղ և Շապուհ: Շապուհ արքան մեծ
զորքով գալիս է Հայաստանի վրա: Վասակ Մա-
միկոնյանի որդի Մուշեղ զորավարը հայկական
բանակի գլուխն անցած՝ կռվի է դուրս գալիս
ներա դեմ, և մեծ ջարդ տալով, հետ մղում:
Շապուհը հաղթի աղատելով գլուխը՝ ճողոպրում
է միաձի: Հայերը գրավում են պարսից թագա-
վորի դանձերը, գերում նրա կանանց և ձերբա-
կալում ավաղանիից շատերին: Իր հոր (Վասա-
կի) վրեժն առնելու համար՝ Մուշեղը հրամա-
յում է մորթաղերձ անել 600 հոգի պարսից ավա-
ղանիից: Միաժամանակ նա ողջ և անարատ վե-
րադարձնում է Շապուհին նրա կանանց: Շապուհ

*) Փ. Բյուզանդ, Պատմութիւնն Հայոց, Թիֆլիս,
1913 թ., էջ՝ 255—257:

արքան իր դինու համար լի վրա նկարել է տխրիւ
Մուշեղին սպիտակ ձիու վրա, և ամեն անգամ,
ուրախության ժամին, ձեռքն առնելով գամա-
թը՝ ասում է. «Ճերմակաձին դինի արբցէ»*) :

Անդոկ և Շապուհ: Անդոկ Սյունին անպատ-
ված զգալով իրեն սլարսից արքունիքում՝ ապրա-
տամբում է Շապուհի դեմ, ավերում Տիգրանը
և ամրանում Սյունյաց Բաղաբերդ ամրոցում:
Շապուհը հրամայում է իր զորքերին՝ «Ելանել ի
Սիւնիս և դերել զխօսուն և զանասուն»: Պար-
սիկները բաղմիցս հարձակւում են և ամեն ան-
գամ հետ մղվում քաջարի սյունեցիներից: Կա-
տաղած Շապուհը կարգադրում է մոխրով լի մի
պղնձե սանդղնել իր արքունիքի դռանը, որ-
պեսզի անցնող-դարձող՝ «Կոպէին ի նմա և ասե-
ին. Սիւնեաց տէրութիւնն ընդ այս մոխիր ի
վայր լիցի, և նոցա կեանքն և խորհուրդն»: Ան-
դոկի որդի՝ Բաբիկը, որոշում է վերացնել նա-
խատինքի սանդը: Նա ծալտյալ ծառայության է
մտնում Պարսից բանակը, և մեծ քաջություններ

*) Փ. Բյուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս,
1913 թ., էջ՝ 282—284:

գործելով՝ վերացնել է տալիս նախատինքի սան-
դը, տեր դառնալով հայրենի երկրին*) :

Գայլ վահան : Մուշեղի որդի Վահան Մա-
միկոնյանի գլխավորութեամբ հայերը մի քանի
անգամ մեծ ջարդ են տալիս պարսիկներին :
Պարսից Ասուր զորավարը մարդ է ուղարկում
Վահանի մոտ և ասում. «Այ չարաքարոյ Գայլ
Վահան, ընդէ՞ր այդպես յանդգնեալ անամօթիս :
Ա՛րդ, արի առ մեզ, և լէ՛ր հարկատու, ապա թէ
ոչ, մեռանիս որպէս զչուն» : Վահանն իր Սմբատ
որդու հետ անցնելով հայոց զորքի գլուխը՝
ճակատամարտի է մտնում պարսիկների դեմ, և
չնայած իր ութսունութամյա պատկառելի տա-
րիքին, հերոսաբար մարտնչելով, պարտութեան
է մատնում նրանց**):

Սմբատ և Վախթանգ : Պարսից Վախթանգ
զորավարը 20·000 զորքով գալով Հայաստան,
առաջարկում է հայոց Սմբատ զորավարին՝ հնա-

*) Մ. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղվանից
աշխարհի, Թիֆլիս, 1913 թ. էջ՝ 119—125:

**) Հովհաննէս Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տաթևոյ,
Վենետիկ, 1832, էջ 30—33:

զանդւել և հարկ վճարել: Սմբատն իր փոքրաթիւ գորքերով կռւի է դուրս գալիս նրա դեմ: Վախթանգը գիշերով չրջապատում է Սմբատին: Վերջինս ուզում է գիշերով մարտի ելնել: Քահանաները խորհուրդ չեն տալիս նրան: Սակայն, Սմբատը, բոցաւառ ջահը ձեռքին, հարձակւում է թշնամու վրա: Լույսը կուրացնում է պարսիկ զինվորների աչքերը. նրանք կարծում են թե՛ դա մի մարդ է, որի մազերից լույս է ճառագում: Խուճապահար փախուստի են դիմում: Մթության մեջ չջուրկով իրար, պարսիկներն սկսում են կոտորել իրենց իսկ առաջապահ զինվորներին: Տեսնելով այդ, Սմբատը քաջաւերում է իր մարտիկներին, և նրանց դուռն անցած շարդում թշնամուն: «Եւ աֆնչափ կոտորեցին զնոսա, մինչև հեղեղատք արեան ելանէին. որ և թիլ կոչեցաւ անուն տեղւոյն աֆնօրիկ»*):

Վարազաբլուր: Սմբատի նիզակակից Վարազ Պալունին մեծ ջարդ է տալիս պարսիկներին: Նրա կոտորած դիակներից՝ ահադին բլուր է կաղմւում, որը և Վարազի անունով անվանւում

*) Հովհաննէս Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Վենետիկ, 1832, էջ՝ 34:

է Վարազաբուր: Երբ նեխում են դիակները,
մոտիկ գյուղացիք երգով ասում են. «Կերան
դազանք դմարմինս դիականցն Վարազայ և դի-
րացան: Կուղ կերեալ, ուռաւ որպէս՝ զարջ, և
աղուէս հպարտ եղև քան զառիւծ: Դայլ քանզի
չատակեր էր, սլայթեաց, և արջ, քանզի զոր
ուտեն՝ չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ: Ան-
դեղք, քանզի ազահք էին, նստան և այլ ոչ կա-
րացին վերանալ. մկունք քանզի շատ կրեցին ի
ծակսն՝ ոտքն մաշեցան»*) :

Պատմությունից հայտնի է, որ IV—V դա-
րերում պարսից նվաճողները մի քանի անգամ
արշավանքներ են ձեռնարկել Հայաստանի ու
նրա առանձին գավառների (Տարոն, Սյունիք)
վրա՝ դրավելու և հպատակ, հարկատու դարձ-
նելու նպատակով: Այդ արշավանքները տեղի են
ունեցել գլխավորապէս պարսից սասանյան դի-
նաստիայի թագավորների օրով: Իր աշխարհա-
կալ ձգտումներով և հայահալած գործունեու-
թյամբ դրանցից առանձնապէս աչքի է ընկել
Շապուհ II-ը, որ հայ պատմական գրականու-

*) Հովհաննէս Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնս,
Վեպարիկ, 1832, էջ՝ 42

Թյան մեջ հայտնի է՝ Շապուհ Վարազ, Շապուհ
Երկայնակյաց անուններով:

Հայտնի է նաև, որ հայ ժողովուրդը հա-
մախմբված իր Թագավորների ու զորավարների
շուրջը՝ պաշտպանել է դրախ Թշնամուց իր հայ-
րենիքը, ազգային ինքնությունը Թյունն ու ան-
կախությունը: Իրենց աննկուն կամքով և անձ-
նուրաց խիզախությամբ հատկապես աչքի են
ընկել հայոց Արշակունի Թագավորները (Արշակ
II), և հայկական բանակի ժառանգական սպա-
րապետները՝ Մամիկոնյան տոհմի ներկայացու-
ցիչները (Վասակ, Մուշեղ):

Արշակի, Վասակի և այլոց զորւյցների մեջ
պատմական են ոչ միայն գլխավոր դեպքերը՝
պարսիկների արշավանքներն ու կողոպուտը,
հայերի դիմադրությունը, այլև գործող անձե-
րի, հերոսների զգալի մասը (Տիրան, Արշակ,
Շապուհ, Վասակ, Մուշեղ և այլն):

Սակայն, պատմական հիշյալ դեպքերն ու
դեմքերը նույնությամբ չէ, որ դրսևորվել են
խնդրո առարկա զրույցներում: Բեկվելով ժողո-
վրդի երևակայության մեջ և դառնալով բա-
նավոր վիպական ստեղծագործության առարկա,

այդ դեպքերն ու դեմքերը ենթարկվել են նկատելի փոփոխությունների: Ժողովրդական բանասացները հաճախ շփոթել են դրանք, շատ բան մոռացության տվել կամ ավելացրել իրենց կողմից, ըստ պատկերի յուրում խմբադրել դրանք: Փոխված են նախ և առաջ պատմական դեպքերն իրենց բնույթով ու ժամանակագրությամբ: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ պարսկական արչավանքների շարժառիթը միշտ էլ եղել են պարսիկների նվաճողական ձգտումները: Մինչդեռ, ըստ զրույցների, հայերի և պարսիկների առաջին ընդհարման պատճառը հայոց Տիրան թագավորի ձին է: Հայտնի է այնուհետև, որ հայերի կոնիք Շապուհի հետ տեղի է ունեցել Արշակ II-ի և Վասակ սպարապետի ժամանակ: Ըստ զրույցների այդ կոնիք կրկնվում է մի քանի անգամ (Արշակի, Վասակի, Մուշեղի, Անդոկի և այլոց օրով): Վիպական ստեղծագործություններին հատուկ մի երևույթ է դա, երբ՝ «միևնույն դեպքը փոքր ինչ փոփոխված ձևով պատմվում է մի քանի գործող անձերի վրա, կամ թե միևնույն դեպքածը փոխանակ մի անգամ պատմել պրծնելու՝ կրկնված ձևով, փո-

քըր տարբերություններով մի քանի անգամ
պատմվում է նույնիսկ մի հերոսի համար»*) :

Ավելի շատ ու առավել ակնհայտ են պատ-
մական դեմքերի՝ անունների, էյանքի ու գոր-
ծունեության մեջ կատարված վխտական-ֆոլկլո-
րային փոփոխությունները: Այսպես օրինակ, մի
տեղ՝ Գայլ Վահանի և Սմբատի անուններով
պահված են հիշողություններ V դարի հայտնի
հերոս Վարդան Մամիկոնյանի՝ պարսիկների դեմ
մղած հերոսական ճակատամարտերից: Մի այլ
տեղ պարսիկների դեմ գիշերով՝ ջահով կամ բո-
ցավառ մոմերով կռվելը պատմված է և՛ Սըմ-
բատ զորավարի, և՛ Մուշեղի համար, և այլն:
Լինելով ծագումով իրական-պատմական անձնա-
վորություններ, հիշյալները վերաստեղծված են
ժողովրդի երևակայության մեջ և այդ երևա-
կայության միջոցով: Պատմական դեպքերի բե-
րումով դառնալով ժողովրդին սիրելի կամ ատե-
լի գործիչներ՝ զրանք, ըստ այդմ, ներկայացված
են իբրև դրական կամ բացասական տիպեր:

*) Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, «Աղղա-
դրական հանդես», գիրք XVI, էջ 79:

Պարսից նվաճողներին, հանձին Շապուհ արքայի, Վախթանգ զորավարի և այլոց, առաջնորդում են բռնակալական՝ ձգտումները: Իրենց երկրում խաղաղ ապրելու և շինարար աշխատանքով պարապելու փոխարեն, նրանք անդադար զբաղված են հայ թագավորներին ու զորավարներին դավելու և Հայաստանի վրա արյունահեղ արշավներ կազմակերպելու գործով: Իրենց նպատակներին հասնելու համար նրանք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում: Բռնությունը, կեղծիքն ու շողոքորթությունը նրանց փորձած միջոցներն են:

Իրրև չարի կրողներ և նվաճողական պատերազմների հրահրողներ՝ պարսից բռնակալները սովորաբար արժանի հատուցում են ստանում իրենց արարքների համար՝ պատժվելով ու պարտվելով:

Հակառակ դրանց, հայ թագավորներին ու զորավարներին թողովուրդն օժտել է հասարակական և անհատական լավագույն հատկություններով: Բոլորի մշտաբխուն ձգտումն է՝ թույլ չտալ օտարերկրյա նվաճողներին ոտք դնելու իրենց երկիրը:

Նրանց ցայտուն ներկայացուցիչն է Մուշեղ
զորավարը: Ըստ ժողովրդական զրույցի՝ նա
ճիգ ու ջանք չի խնայում, որպեսզի օտարները
չկարողանան Հայաստանի սահմաններից անգամ
մի կտոր հող խլել:

«Այլ քաջն զօրավարն սպախապետն հայոց...
Զտիվ և գիշեր կայր յաշխատութեանն,
Զանայր և ճգնէր կալ ի ճակատու պատերազմին,
Եւ ոչ քողոյր բնաւ ամենեւին
Եւ ոչ քան զկորի մի գլխին
Ի աահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել»...

Իրենց մղած պայքարի արդարացի լինելու
բարձր գիտակցությունն է, որ անհողդողդ կամք
ու մեծ խիզախություն է ներշնչում հայ թագա-
վորներին ու զորավարներին: Այդ գիտակցու-
թյունն է, որ մահվան դեմ արհամարհանք է
ներարկում նրանց՝ դարձնելով անձնազոհ ու
հերոս, միշտ պատրաստ մեռնելու իրենց հայրե-
նիքի համար («Մեռանել ի վերայ հայրենեաց»):
Նույն այդ գիտակցությունն է նաև, որ ապա-
հովում է նրանց հաղթանակը թշնամու հանդեպ,
չնայած նրա դերակշիռ ուժերին:

Հայրենասիրութեան, խիզախութեան, անձնա-
զոհութեան ու հերոսութեան հետ՝ Արշակի,
Վասակի և այլոց զրույցներում հայ զորավար-
ներն ու զինվորները օժտված են նաև մարդկա-
յին այլ դրական հատկութիւններով — աշխա-
տասիրութեամբ, ազնւութեամբ, շիտակու-
թեամբ, վեհանձնութեամբ և այլն: Հատկապես
բնորոշ է այս տեսակետից, դարձյալ նույն Մու-
շեղ զորավարի կերպարը: Նա «միամտութեամբ
և արդար վաստակով միշտ ջանում է և աշխա-
տանք թափում հայոց աշխարհի թաղավորու-
թեան համար»: Երբ Շապուհը հազիվ ճողոպրե-
լով նրա ձեռքից, փախուստի է դիմում՝ գերի
թողնելով իր կանանց, Մուշեղը վեհանձնաբար
վերադարձնում է նրանց իրենց տիրոջը:

Հայ զորավարների ու զինվորների մեջ ա-
ռանձնապես ուժեղ է արտահայտված նրանց ան-
սահման սերն ու նվիրվածութիւնը իրենց հայ-
րենիքին, նրա հողին ու ջրին: Իբրև ցայտուն
օրինակ, հիշենք «Արշակ և Շապուհ» զրույցը:
Հին հունական դիցաբանութեան հուշակափոր հե-
րոս Անթեի նման, պարսից Շապուհ արքայի
ոսոխ հայոց Արշակ թագաւորը՝ կտրվելով իր

Հայրենի հողից ու ջրից (ի՞մա իր ժողովրդից),
 թուլանում է և ընկճվում Շապուհի հանդեպ, և
 ընդհակառակը, հաստատ կանգնելով այդ հողի
 ու ջրի վրա, գոտեպնդվում է և նոր լիցք ստա-
 նալով— խիզախորեն դիմադրում իր թշնամուն:

«ՍՍՍՈՒՆՅՈՒ ԴԱՎԻԹ»

«ԳԱՅԻՐ ՍՍՍՈՒՆ՝ ՔԱՆՑ ԳԵԼ ԳԱԶԱՆ,
 ԵՏ ԷՍ ԳԱԼԻ՝ ՔԱՆՑ ՇՈՒՆ ՎԱԶԱՆ»:

Մառախաճաց ծաղրը՝ Կոզբաղնից

Հայ ժողովրդական հերոսապատումների
 գլուխ գործոցն է՝ «Սասունցի Դավիթ» դյու-
 ցազնավեպը*): Նրա մեջ բյուրեղացած են հնա-

*) Վեպի բնագիրը՝ բազմաթիվ պատումներով 19-րդ
 դարի 80-ական թվականներից, ժողովրդական վիպասան-
 ներից լսելով, դրի են առել և հրատարակել են մեր բա-
 նասեր-բանահավաքները՝ Գ. Սրվանձտյան, Մ. Արե-
 դյան, Ս. Հայկունի, Ե. Լալայան, Բ. Խալաթյան և
 այլն:

Ներկայումս մեր ձեռքի տակ կան վեպի 50-ից ավել-

դարյան հայ բանահյուսության բովանդակու-
թյան ու արվեստի լավագույն տարրերը :

Ծնունդ առնելով պատմական Հայաստանի
հարավային դավառներում (Սասուն, Տարոն),
«Սասունցի Դավիթ»-ը դարերի ընթացքում տա-
րածվել է Հայաստանի շատ շրջաններում՝ դսու-
նալով իսկական համահայկական-համաժողո-
վրդական մի ստեղծագործություն :

«Սասունցի Դավիթ»-ը մի ծավալուն ու մեծ
հերոսավեպ է՝ բազկացած չորս առանձին մա-
սերից (ճյուղերից) : Դրանցից առաջինը հայտնի
է՝ «Սանասար և Բաղդասար», երկրորդը՝ «Մեծ
կամ Սույուծաձև Մհեր», երրորդը՝ «Սասունցի
Դավիթ» և չորրորդը՝ «Պատիկ Մհեր» անունով :
Վեպի լավագույն և ամենաընդարձակ մասը՝
երրորդը՝ «Սասունցի Դավիթ» ճյուղն է :

Կապված լինելով իրար հետ մի միասնական
դաշտախարով (հայրենիքի պաշտպանություն),
սերունդների հաջորդությունը (հոր և որդու

և պատումներ (տաղերված ու անտիպ), դրի առնված
տարբեր անձանց կողմից, տալիս ժամանակ, տարբեր
վայրերում :

կապով) և վիսպական դործողության աշխարհա-
գրական միջավայրի ընդհանրությամբ (Սա-
սուն), վեպի չորս ճյուղերից յուրաքանչյուրն
ունի իր դործողության ինքնուրույն կենտրոնն
ու անկախ կյանքը:

Վեպի ճյուղերի համառոտ բովանդակու-
թյունը հետևյալն է.

«Սանասար և Բաղդասար»: Բաղդադի խա-
լիֆան, Հայաստանի վրա կատարած իր արշա-
վանքներից մեկի ժամանակ, բռնությամբ կնու-
թյան է առնում հայոց Գաղիկ թագավորի աղջը-
կան՝ զեղեցիկուհի Ծովինարին: Աղբյուրից իր
խմած ջրից հղիանալով, Ծովինարը ունենում է
երկու դյուցազուն զավակներ՝ Սանասարին և
Բաղդասարին: Ժամանակ անց Բաղդադի խալի-
ֆան նորից է գալիս Հայաստանի վրա: Սանա-
սարն ու Բաղդասարը սպանում են խալիֆային
և հեռանում նրա երկրից: Երկար թափառումնե-
րից հետո, երկու եղբայրները մի լեռնային, ա-
նառիկ վայրում կառուցում են իրենց բերդ-չե-
նը՝ Սասուն անունով:

Ստանալով Քաջանց թագավորի աղջիկ՝ Դեղ-
ձունի նամակը, Սանասարը գնում է Պղնձե քա-

դաք՝ նրա հտնից : Ճանապարհին նա հանդիպում է մի շարք արգելքների : Բաղդասարն իր սևացած մատանուց գուլակելով եղբոր ծանր դրությունը՝ օղնության է հասնում նրան : Երկուսով հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, ամուսնանում են՝ Սանասարը—Դեղձունի, իսկ Բաղդասարը—նրա քրոջ հետ : Սանասարից և Դեղձունից ծնվում են՝ Վերդոն, Ջենով Հովանը և Մհերը : Բաղդասարը մնում է անժառանգ : Նա դնում է Բաղդադ, որտեղ և մեռնում է : Մհերի ծնվելուց հետո, չուտով մեռնում է նաև Սանասարը :

«Մեծ կամ Առյուծաձև Միք» : Մհերը մեծանալով սկսում է պարապել որսորդությամբ : Նա յոթ տարի որսով կերակրում է իր հայրենակիցներին : Սասունը հարևան հացառատ երկրների հետ կապող ճանապարհին մի առյուծ է լույս ընկնում : Մհերն սպանում է առյուծին և ազատում սասունցոց վերահաս սովից : Ժամանակ անց, մենամարտելով Մեծ Մսրա Մելիքի հետ, Մհերը հաղթում է նրան և ազատում Սասունը հարկատվությունից : Քեռին և հորեղբայրը ուղղում են ամուսնացնել Մհերին գեղեց-

կուհի Արմաղանի հետ: Պարզվում է, որ նրան տարեւ է Սպիտակ Դէը: Սպանելով վերջինիս՝ Մհերը ամուսնանում է Արմաղանի հետ: Մհերից ու Արմաղանից ծնվում է Դավիթը, որը մանկուց ծնողների վաղաժամ մահվան հետևանքով, մնում է իր հորեղբոր՝ Ջենով Հովանի խնամքին:

«Սասունցի Դավիթ»։ Չկարողանալով խնամել Դավթին, Հովանը ուղարկում է նրան Մըսր՝ Մեծ Մելիքի կնոջ մոտ, որի հետ ժամանակին կենակցել էր Մհերը՝ ունենալով նրանից Փոքր Մսրա Մելիքին: Մանուկ Դավթի մեջ իր ապագա ախոյանին գուշակելով, Մելիքը, փահելավանների ձեռքով, ուղղում է սպանել նրան: Սակայն Դավիթը, ինքը պատուհասելով փահելավաններին, անվնաս վերադառնում է Սասուն: Մի օր, որսից վերադառնալով, նա իր հայրենական տանը հանդիպում է Մելիքի հարկահաններին, յոթ տարվա հարկը չափելիս: Դավիթը պատուհասում է նրանց և ձեռնուռնայն հետ վերադարձնում: Գազազած Մելիքը մեծ զորքով գալիս է Սասունի վրա: Աղքատ պառավի ցուցմունքով ստանալով հոր զենքերն ու ձին, Դա-

վիթը կուլի է դուրս գալիս և մենամարտելով Մելիքի հետ՝ թրի մի հարվածով երկու կես անում նրան։

Ձենով Հովանը նշանում է Դավթին Չճկիկ Սուլթանի հետ։ Սակայն Դավիթը լսելով Խանդուլի գեղեցկույթյան համբավը, ամուսնանում է նրա հետ։ Վերավորված Չճկիկը մենամարտի է հրավիրում Դավթին։ Վերջինս խոսք է տալիս յոթ օրից վերադառնալ, սակայն մոռանում է իր խոստումը... Դավթից և Խանդուլից ծնվում է մի դյուցազուն գավակ, որին պապի անունով՝ Մհեր են կոչում։ Յոթ տարի անց հիշելով Չճկիկին տված իր խոստումը, Դավիթը գալիս է նրա մոտ։ Չճկիկի աղջիկը դարանից թունավոր նետով սպանում է Դավթին։ Լսելով նրա մահվան բոթը՝ Խանդուլը ինքնասպան է լինում։

«Պսոիկ Մհեր»։ Մեծանալով, Մհերը սպանում է Չճկիկին և ավերում նրա երկիրը։ Հովհանի կնոջ զրպարտության հետևանքով՝ վտարվելով հայրենական օջախից, Մհերը սկսում է աստանդական կյանք վարել։ Իր շրջադայությունների միջոցին նա ամուսնանում է գեղեցկուհի Գոհարի հետ, ընկերանում քառասուն

փահլեվան եղբայրների հետ, սպանում նրանց հայրենի քաղաքն ավերող մարդակեր պառաւիւն, ազատում հեղեղումից Զդիրե քաղաքը, և այլն: Ժամանակ անց, Հովանի կանչով Մհերը վերադառնում է Սասուն և ոչնչացնում իր հայրենիքի վրա բռնանալու փորձ անող Կողբադէնի թոռներին:

Հորեղբոր և կնոջ մահվանից հետո, մենակ մնացած լինելով աշխարհում, և դառնացած չըջապատի անարդար կարգերից՝ դադարած Մհերը կռիւ է պահանջում աստծուց, մենամարտում նրա ուղարկած հրեշտակների հետ և... փակվում Ալովու քարում՝ «չար աշխարհի» վերափոխումից հետո այնտեղից դուրս դալու պայմանով:

Ինչպես ամեն մի ժողովրդական վեպ, «Սասունցի Դավիթ»-ը իր հիմքով պատմական ստեղծագործութիւն է: Նրա մեջ վիպականորեն անդրադարձել են արաբական խալիֆաթի դաժան տիրապետութեան դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի նշանակալից դրվազները: Վեպի բազմաթիւ պատումներում վերաբառաւորված դեպքերի ու դեմքերի ղուդադրութիւնը համեմատութիւնը տիպալ ժամանա-

կաշքջանում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադրությունների, իրական դեպքերի ու դեմքերի հետ պերճախոս կերպով հաստատում է այդ:

Պատմությունից հայտնի է, որ 7-րդ դարի կեսերին, արաբական խալիֆաթը մի քանի անգամ արյունալի արշավանքներ կազմակերպելով Հայաստանի վրա, 650 թվին տիրում է այն՝ դարձնելով իրեն հպատակ երկրներից մեկը: Հայաստանի վրա, այնուհետև, մոտ երեք դար, ծանրանում է խալիֆաթի հարկային ծանր լուծը: Արաբ խալիֆներն իրենց ոստիկանների միջոցով, հարկի անվան տակ, սկսում են կողոպտել երկիրը, թալանել ժողովրդին՝ տանելով նրա ունեցվածքն ու ապրուստի վերջին միջոցները: Սակայն, հայրենասեր և ազատաստենչ հայ ժողովուրդը լուելյայն չէ, որ ընդունել է արաբական տիրապետությունը, ոչ էլ հնազանդությամբ ենթարկվել խալիֆաթի հարստահարություններին: Նա մեկից ավելի անդամներ հորոսաբար պաշտպանել է իր հայրենիքի սահմանները արաբական բանակների հարձակումներից,

և բաղմիցս գինւած ապստամբել արաբ կեղեքիչ
հարկահաններէ ու ոստիկաններէ դեմ :

Առանձնապէս բնորոշ են այս տեսակետից ,
Ծ-րդ դարի կեսերին , պատմական Հայաստանի
Տարոն և Սասուն դավառներում տեղի ունեցած
ապստամբությունները , որոնց առիթ է ծառա-
յում խալիֆաթի հարկային լուծի ծանրացումը :
Համառոտակի նշենք այդ ապստամբությունների
հետ կապւած պատմական կարևոր փաստերը :

849 թվին Ջափը անունով արաբ ամիրապե-
տը Հայաստան է ուղարկում իր Աբուսեթ ոստի-
կանին՝ հարկ հաւաքելու : Սակայն Աբուսեթի
«առաքելությունը» անհաջողության է մատնը-
վում : Տարոնի և Վասպուրականի բնակչությու-
նը կես ճանապարհից հետ է վերադարձնում
նրան , տալով պահանջված հարկի մի մասը
միայն : Աբուսեթին հաջորդում են նրա զորա-
վարներ՝ Ալան և Մուսեն : Մրանք ուղւում են դեռ-
քի ուժով հասնել իրենց նպատակին , սակայն մեծ
ջարդ կրելով նույն դավառի ապստամբ ժողո-
վրդի կողմից , հաղիվ են աղատում իրենց
կյանքը : Պարտված Ալայի և Մուսեի փոխարեն ,
ամիրապետը 851 թվին մեծ բանակով Հայաս-

տան է ուղարկում Յուսուֆ ոստիկանին: Վերջինս գրավում է ամբողջ հարափային Հայաստանը՝ ավերելով երկիրն ու գերեվարելով բնակիչներին: Յուսուֆի գավառական կառավարիչներից մեկը նույն ժամանակ կողոպտում է Սասունում գտնվող Աքթան—Արթան (= Մարութա) վանքը՝ անարգելով ու պատուհասելով նրա միաբաններին:

Հիշյալ ասպատակություններից, շնորհիվ իր անառիկ դիրքի և ըմբոստ ժողովրդի, գերծ է մնում Սասունի Խույթ կոչվող լեռնային մասը միայն: Վերջինիս բնակիչները, «ոմն» Հովնանի առաջնորդությամբ, ապստամբում են Յուսուֆի դեմ, դուրս քշում նրան իրենց երկրից: Այնուհետև ապստամբները շրջապատում են Մչո ք. Փրկիչ եկեղեցին, որի գմբեթի մեջ ապաստան էր դուել սարսափահար Յուսուֆը: Նրանցից մեկը (հավանաբար ինքը Հովնանը) բարձրանում է գմբեթը և տեղն ու տեղը նիզակահար անելով՝ սպանում Յուսուֆին:

«Սասունցի Դավթի» պատմական առանցքն են կազմում 7—10 դարերում Հայաստանում տեղի ունեցած վերոհիշյալ անցուղարձերը, մաս-

նավորապես հարկահանությունը և վերջինիս պատճառով՝ հայ ժողովրդի և հատկապես Սասունի ու հարևան դավառների աշխատավոր դյուղացիության արաբական խալիֆաթի և նրա կեղեքիչ ոստիկանների դեմ մղած հերոսական կռիվներն ու ազատազրական ապստամբությունները :

Ինչպես պատմության, այնպես էլ վեպի մեջ, Բաղդադի խալիֆը կամ նրան պատմականորեն փոխարինած՝ Մսրա Մելիքը իր հարկահաններն է ուղարկում Սասուն յոթ տարվա հարկը բերելու .

«Էլիավ, Մսրա Մելիք օխտը մարդ մամբեց,
Ասաց.— իմ խարջ օխտը տարի կա, չեմ տվեր,
Օխտը ուղտի բեռ ոսկի է,
Օխտը ուղտի բեռ արծաթ .

Քառսուն ագապ աղջիկ էլ արմաղան .

Քառսուն կարն կնիկ՝ երկանֆ՝ աղան .

Քառսուն անծին երինջ մատաղ :

Քառսուն բուղա—աջառ լծկան» :

Ա.¹⁾ 346

¹⁾ «Սասնա ծռեր» Ա. հատոր, Երևան, 1936 թ.

Սակայն ինչպես պատմութեան մեջ, նույն-
պես և վեպում, հարկահանները միշտ չէ, որ
կարողանում են կատարել իրենց տրված հանձ-
նարարութիւնը: Դավիթը պատուհասում է նը-
րանց և ձեռնունայն հետ վերադարձնում.

«... Դավիթն էլ խերստեց, կայնալ,
Զչափ էգար Կոզբադնի մական.
Կոզբադնի պոկտեր կտրեց,
Ատամներ լե քաշեց, բվռնեց մական, աւաց.
— Գնա՛, ջուհափ տար քու Մըքրա Մելփին,
Ինչ կանի, քըխ անի»:

Վեպի մեջ արձագանք է գտել նաև արաբ
ոստիկաններէից մեկի կողմից՝ Մարութա վանքն
ալերելու և վանքի միաբաններին կոտորելու՝
վերևում հիշված պատմական միջադեպը: Մտրա
Մելիքը լսելով, որ Դավիթը վերանորոգել է
Մարութա վանքը, ուղարկում է Կոզբադնին
(Խուրբաշուն), որպեսզի դնա և քանդի այն:

Եվ ինչպես որ պատմութեան մեջ Սասունի
դյուղացիութիւնը անպատիժ չի թողնում վան-
քըն ալերող և միաբաններին կոտորող ոստիկա-

ներն, ապստամբելով և դուրս վռնդելով նրան
Մասունից, այդպես էլ վեպում Դավիթը Մա-
րութա վանքի ավերման բոլորն առնելուն պես՝
հետապնդում է Կողբաղներն և բռնելով նրան՝
պատուհասում :

Այս անգամ մեծ զորքով Մասունի վրա է
գալիս ինքը՝ Մարա Մելիքը (Բաղդադի խալի-
ֆան) .

«Մըսրա Մելիք ժողովեց իր կոշուն,
եկավ Լեռա դաշտ-Բաթմանա ջրու վերին :
Էնու կոշուն Էնֆան էր,
Որ գետու վըրեն առաջի եկողը ջուր խմավ,
Խմելով՝ գետ կըտրավ,
Ցածի մարդիկ առանց ջուր մնացին :
Ջուղաք տվեց Դավթին,
Թե՛ «Բու հողն էրա, ես եկա»

Ա. 351

Դավիթը մեն-մենակ կովի է դուրս գալիս
նրա դեմ : Պատերազմը վերջանում է Դավթի
հաղթանակով, որը թրի մի հարվածով ոչնչաց-

նում է քառասուն դոմշի կաշու, քառասուն ջրա-
ղացի քարի տակ թաքնված թշնամուն.

«Դավիթ գնաց, եկավ,
Հիշեց զՄարութա Բանձրիկ Աստվարածին,
Խաչ պատերազմին, ինչ որ իր աջ թևին,
Զուր մեկ թուր էգար.
Որ էգար, զփառսուն գոմշի կաշին կտրեց,
Քառսուն ջաղջի փար լե կտրեց,
Մըսրա Մելիֆի գլխու գագաթ լե կտրեց»:

Ա. 31

Մելիքի՛ մեծ զորքով Սասունի վրա արշա-
վելու, Դավթի հետ մեկնամարտելու և նրա ձեռ-
քով սպանվելու այս պատմությունները հիշեց-
նում են Սասունից հալածված պատմական երկու
հարկահանների (Աբուսեթ և Մուսե) փոխարեն՝
ապստամբ ժողովրդին հնազանդեցնելու և երկի-
րը կողոպտելու նպատակով, ամիրապետի կող-
մից Հայաստան ուղարկված Յուսուֆ ոստիկանի
դեմ Խութեցի մշակների ապստամբությունը և
նրա (Յուսուֆի) սպանությունը Հովնանի ձեռ-
քով:

«Սասունցի Դավթի» մեջ պատմական երանգ ունեն ոչ միայն կարևոր դեպքերը — վիպական միջադեպերը, այլև զործող անձերից մի քանիսը: Վեպի կենտրոնական դեմքը՝ Սասունցի Դավթը, Մսրա Մելիքի դեմ մղած իր հերոսամարտով հիշեցնում է Յուսուֆի դեմ Սասունի ժողովրդական ապստամբության ղեկավար՝ Խոթեցի Հովնանին: Ճիշտ է, Դավթը չի կրում Հովնան անունը, բայց վերջինս մնացել է վեպի մեջ, կապվելով Դավթի կյանքի ու զործի մասնակից, նրա հորեղբոր՝ Ջենով Հովանի անվան հետ: Ժողովրդական վեպի մեջ նման «տեղաշարժեր» հազվադեպ չեն:

Վեպի պատմական երկրորդ կարևոր դեմքը՝ Քեռի Թորոսն է, որ վիպական արձագանքն է արաբների ներխուժման դեմ հայ ժողովրդի զինված դիմադրությունները ղլխավորող պատմական Թեոդորոս Ռշտունուն: Այնուհետև պետք է հիշել Դավթի ոսոխ Բաղդադի խալիֆին: Վերջինս վեպի մեջ կրում է նույն անունը և կատարում միևնույն դերը, ինչ որ իրականում:

Այսպես, պատումներից մեկի մեջ նա մեծ

դորքով գալիս է Հայաստանի վրա, կոտորում,
դերեվարում ժողովրդին.

«Բաղդադի իսլիֆեն շատ գոր ու գորընդեղ
կ'եղնի,

Ասֆար կենի, կը գա վեր մեր ազգին.

Շատ գմեր ազգ կը նվազցուլ,
Ու շատ գերի կը բռնե, տանի»:

Բ. 1) 7

Մի այլ տեղ հրամայում է իր մարդկանց,
ինչ դնով էլ լինի, բերել հայոց թագավորի
աղջկան՝ գեղեցկուհի Մովինարին:

Խալիֆեն ասաց.

«Հա՛, ասֆար, ասֆար էրեֆ, գնացեֆ,

Աղջիկը կը տա, կըտա, չի տա՝

Քար ֆաղեցեֆ, ավագ մաղեցեֆ.

Ժողովեցեֆ, բերեֆ՝ ինչ կա»:

Ա. 309

«Մասունցի Դավթի» թեման (պատմական
ստաղծը) արաբական տիրապետության դեմ հայ

1) «Մասնա ծոեր» ք. հատոր (տակավին անտիպ):

Ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը լինելով, նրա դադափարական բովանդակությունն են կազմում՝ հայրենասիրության, ժողովրդասիրության, ազդային համերաշխության ու խաղաղասիրության մոտիվները։ Ահա թե ինչու՝ վեպը մեղավ Հայաստանի արաքական տիրապետության չրջանի պատմա-դեղարվեստական մի հուշարձան, իր էությամբ ընդգրկում է հայ ժողովրդի ողջ սխառությունը։

Առաջին և ամենահիմնական դադափարը, որ կարմիր թելի նման անցնում է «Սասունցի Դավթի» բոլոր պատումներով՝ դա հայրենասիրությունն է, հայրենիքի պաշտպանությունը։ Այդ դադափարի կենդանի մարմնավորումներն ու կրողներն են վեպի գլխավոր հերոսները։

Ո՞րն է այդ հայրենիքը և ի՞նչով է այն նվիրական Դավթի և մյուսների համար։

Սասնա Ծռերի հայրենիքը («խեղանական երկիրը») Սասունն է (ի մա Հայաստանը), պատմական Հայաստանի հարավային դավառներից մեկը, որ հայտնի է եղել իր լեռնային անառիկ դիրքով և հերոսական ու ըմբոստ ժողովրդով։ Այստեղ են ծնվում, քրտինք թափում

և կատարում իրենց սխրագործությունները վե-
պի գլխավոր հերոսները: Սասունը սիրելի ու
նվիրական է նրանց համար, որովհետև՝

1. Այն խլված չէ ուրիշից բռնությամբ,
այլ հիմնադրված է իրենց իսկ կողմից՝ քրտնա-
ջան նշխատանքի և բնության տարերքի դեմ
մղված անդուլ պայքարի զնով (հիշենք՝ Սասնա
բերդի հիմնադրման պատմությունը):

2. Այնտեղ ապրում է վեպի հերոսներին հա-
րադատ ժողովուրդը, որին սրաշտպանում և հո-
վանավորում են նրանք (հիշենք՝ Սասնաորի ու
Բաղդասարի, Մեծ Մհերի հողատարությունը
Սասունցոց նկատմամբ):

Սասնա Ծռերի սերը դեպի իրենց հայրենիքը
սերտորեն զուգորդված է նրանց դեպի իրենց
ժողովուրդն ունեցած ջերմ սիրո հետ: Դրա ա-
ռաջին փայլուն օրինակը ցույց է տալիս նրանց
նախնին—հայոց Գաղիկ թագավորի աղջիկը՝ դե-
ղեցիուհի Ծովինարը: Երբ Բաղդադի խալիֆան
նրան տիրանալու նպատակով սպառնալիք է ու-

ղարկում Գաղիկին, Ծովինարը ինքնակամ որոշում է զոհաբերել իրեն՝ հանուն հայրենիքի ու ժողովրդի: Նա մտածում է՝

«Որ չեքքամ,

Իմ հոր երկիր քար քաղեն, ավագ տի մաղեն.

Ես մեկ ջան եմ, քեքամ կորսվիմ լավ է,

Քանց իմ հոր երկիր ավերի:

Ծովինար խոսք Ետու»:

Ա. 309

Ծովինարի օրինակին են հետևում նրա երկու ղյուցազունն զավակները՝ Սանասարն ու Բաղդասարը: Իրենց մոր նման, նրանք անձնականը ստորադասում են հասարակականին: Սանասար բերդի շինությունը կիսատ թողնելով՝ Սանասարն ու Բաղդասարը մեծ հողատարությամբ ձեռնարկում են բերդի շուրջը ապաստան փնտրող ընչազուրկ մարդկանց համար բնակարաններ շինելու գործին:

Հայրենասեր և ժողովրդասեր հերոս է նաև Մեծ Մհերը: Իմանալով, որ Սասունում տիրող թանգության պատճառը իր երկիրը հարևան հայաչափ վայրերի հետ կապող ճանապարհին լույս ընկած առյուծն է, որին ոչ ոք չի համարձակվում մոտենալ, Մհերը, անձնազոհաբար, գոտե-

մարտում է նրա հետ և սպանելով նրան՝ փրկում իր հայրենակիցներին վերահաս սովից:

Սակայն, հայրենասիրությունն ու ժողովրդասիրությունը ամենից ավելի ցայտուն կերպով հանդես է գալիս վեպի գլխավոր հերոսի, Սասունցի Դավթի մեջ: Իմաստուն ժողովուրդն իր վեպում տարբեր ձևերով դրսևորում է իր հերոսի՝ հայրենի հող ու ջրի և վերջինիս վրա ապրող ու բանող աշխատավորության հետ ունեցած սերա կապն ու մտերմությունը: Այս տեսակետից շատ պերճախոս են Դավթի՝ Մելիքի դեմ կռվի զնալուց առաջ արտասանած հրաժեշտի հետևյալ երգախառն խոսքերը, որտեղ նա սրտաչարժ կերպով մի առ մի «մնաս բարով» է ասում թե իր հայրենի «պաղ-պաղ» աղբյուրներին ու քամիներին և թե իր «բարի դրկիցներին», «քույրիկներին» ու «մերիկներին»:

«Ծովասարու պաղ-պաղ ախարներ,
Մնացե՛ք բարով, բարի մնացե՛ք,
Ես կերթամ կռիվ, կը ծարվմամ՝
Դու՛մ ինձնից կարոտ մնացե՛ք:

Ծովասարու պաղ-պաղ փամիներ,
Մնացե՛ք բարով, բարի մնացե՛ք.
Ես կերթամ կոիվ, կը շոգմամ,—
Դուք հով մնացե՛ք:

Ով փութիւր, կացե՛ք բարով,
Ձի փութութե՛ն է՛ք էրի.
Ով մերիւր, կացե՛ք բարով,
Ձի մերութե՛ն է՛ք էրի.
Բարի դըրկիցներ՝ կացե՛ք բարով,
Կացե՛ք բարով, մեծ ու պստկով»:

Ա. 194

Սակայն վեպը չի բավականանում Դավթի՝
իւր երկրի ու ժողովրդի հետ ունեցած սերտ կա-
պը նշելով միայն: Նա տալիս է նաև այն սխա-
ղործությունները, որ կատարում է Դավիթը իւր
հայրենիքի պաշտպանության և հայրենակիցնե-
րի ազատագրության համար: Այսպէս՝ իրատա-
տու պատավից լսելով, թե ինչպես Մելիքի հար-
կահանները բռնությամբ հավաքել և մարաղն են
լցրել յոթ տարվա հարկը, Սասնա կանանց ու
աղջիկներին,— իրենց տիրոջն «արմաղան» տա-

նեւիւ Համար, Դավիթն անմիջապէս Հասնում է
դեպքի վայրը՝ պատուհասում Հարկահաններին և
ազատում դերին ու ավարը: Դավթի զայրույթն
ու ցասումը հորդում է հեղեղի պէս, երբ լսում
է Մելիքի սպառնալիքը Սասունն ավերելու մա-
սին: Առանց ժամանակ կորցնելու նա դուրս է
դալիս իր հայրենիքի թշնամու դեմ և ոչնչաց-
նում նրան:

Հայրենասիրությունն ու ժողովրդասիրու-
թյունը սերնդից-սերունդ անցնելով, հաղորդ-
վում է նաև Սասնա դյուցազուններէց ամենա-
կրտսերին՝ Փոքր Մհերին: Իրեն հոր (Դավթի)
պապի (Մեծ Մհերի) և ապուպապի (Սանասարի)
նման Փոքր Մհերը ևս հայրենիքի համար զոհա-
բերում է անձնականը: Օտարության մեջ լսելով
կողբադնի թոռների կողմից Սասունին սպառնա-
ցող վտանգի մասին, Մհերը մոռանում է Հովա-
նի և նրա կնոջ կողմից իրեն հասցված վիրավո-
րանքը, և վերադառնալով հայրենիք՝ ոչնչաց-
նում նրա թշնամիներին:

«Մհերն էր լուսուն ելավ,
Զուր ձին հեծավ, քշեց գնաց Սասուն.

Տեսաւ Կոզբաղնի չորս թռուներ եկան :
Ելաւ չորս թռուներն էլ բռնեց, կապեց՝
Առեց, էբեր հրողբոր մօտ,
Երկուս փառչմեց դռան էն կողմ, երկուսն էն
կողմ» :

Ա. 289

«Սասունցի Դավթի» գաղափարական բովան-
դակութեան երկրորդ հիմնական մոտիվը, որով
տողորված է վեպը՝ հատկապես Դավթի ճյու-
ղը, դա՝ ժողովուրդների համերաշխութեան, եղ-
բայրութեան և խաղաղասիրութեան մոտիվն է :
Օտարերկրյա նվաճողների դեմ մղված ազատա-
գրական պայքարի բովում ծնված մեր վեպի մեջ
չկա ազգային ասեղութիւն : Վեպը ասեղծող աշ-
խատավոր ժողովրդի ծոցից դուրս եկած վիպա-
սանները քաջ գիտակցել են, որ արաբական ար-
շավանքների ու թալանի կազմակերպողները եղել
են ո՛չ թե արաբ աշխատավորները, այլ վերջին-
ներիս թաղավորներն ու իշխանները : Ահա թե
ինչու, լսելով արաբ զորականի խոսքերը այն
մասին, որ իրենք Մելիքի կողմից զոռով են

կովի դաշտ բերված, Դավիթը, իբրև ժողովրդի
հարադատ զավակ, որի համար թանգ է աշխա-
տավորների կյանքը՝ անկախ աղղությունից,
սիրով ունկնդրում է նրան, անմիջապես ընդհա-
տում է անմեղ մարդկանց կոտորածը, և մենա-
մարտելով անձամբ Մելիքի հետ՝ սպանում նը-
րան։ Նշանակալից է նաև այն, որ Դավիթը,
Մելիքին սպանելուց հետո, ժողովրդական հերո-
սին վայել խաղաղասիրական խոսքերով ճանա-
պարհ է դնում նրա զինավորներին դեպի իրենց
տները։

«Դավիթ՝ ձիու գլուխ կը դարձուցի,
կերթա գորբի մեջ, կասի։

— Ձեզ ամենուդ իգիմ տվի՝

Մեկ-մեկ ձեր տներ գնացե՛ք,

Իմ ջանքն աղոթք էրե՛ք,

Իմ խոր-մորն էլ ողորմի տվե՛ք»։

Ա. 436

Արար զորականի խմաստուն խոսքերը պատ-
դամի դեր են խաղում Դավթի համար։ Իր հե-

տաղա կռիվներում ևս նա համատարիմ է մնում
այդ պատգամին և կիրառում այն կյանքում :
Այսպես օրինակ, երբ Դավիթի վրա արչավի ե-
կած Բապը Ֆրենկլիի հսկայական բանակը, տես-
նելով նրա դյուցազնական ուժը, փախուստի է
դիմում, Դավիթը համոզում է թշնամու զոր-
քին՝ կանգ առնել և ցույց տալ իրեն իրենց թա-
գավորի տեղը, հայտնելով, որ ինքը մտադիր
չէ նրանց վնասելու : Նա խորհուրդ է տալիս
նրանց՝ հեռու մնալ նվաճողական կռիվներից,
ասելով .

«Քանի դու ժիր եմ, կռիվ մի՛ք երթա»

Ա. 455

Միաժամանակ Դավիթը պատվիրում է Բա-
պը Ֆրենկլիի զինվորներին՝ նեղն ընկնելու դեպ-
քում՝ դիմել իրեն օգնությանը՝

«Որ դու նեղ կընկնեմ,
Ձի թուղթ գրեմ, ես կը գամ» :

Ա. 465

«Սասունցի Դավթի», ինչպես և առհասարակ հայ ժողովրդական բանահյուսության, հիմնական մոտիվներից են նաև՝ աշխատավոր ժողովրդի ձգտումը դեպի ազատությունը, նրա բուռն լավատեսությունը՝ կապված իր անառիկ ուժի նկատմամբ նրա ունեցած անխախտ հավատքի հետ։

Առաջին մոտիվի լավագույն օրինակը վերապում հանդիսանում է Դավթիթը։ Իր ողջ կյանքով ու գործով — դյուցազնական հերոսամարտերով ու սխրագործություններով նա ձգտում է դեպի ազատությունը և ծառայում դրան։ Առանձնապես ցայտուն է այս տեսակետից Մարա Մելիքի տանը գերություն մեջ գտնվող Մանուկ Դավթի ելույթը։ Երբ Մելիքն առաջարկում է նրան ի նշան հնազանդության անցնել իր թրի տակով, Դավթիթը կտրականապես հրաժարվում է կատարել նրա կամքը, ասելով.

«Կը սպանե, քո՞վ ըսօր սպանե,
Ես ընդրա քո՞ի տակով չեմ ընցնա։

Հըմալ կենե, օր վաղ ես մեծնամ՝
Սուր չֆաշե՞մ ուր վըրեն»:

Բ. 19

Երկրորդ մոտիվի՝ սեփական ուժի մասին
ունեցած վստահության բաղմաթիվ արտահայ-
տություններից ամենաբնորոշը հետևյալն է: Երբ
Զենով Հովանը տեսնելով թշնամու ուժը մի պահ
սրտդողում է, Մհերը նախատում է նրան, ասե-
լով.

«Հրո՛խպեր, բա մենի Սասնա տնեն չե՞նի,
Զե՞մ մենի Սասնա տնեն ենի.

Մենի մեռնեի մեր գերեզմանի վրա՝

Դուշման չի կարնա գա.

Քշի երթանի, մեր կռիվն անենի»

Բ. 44

Դեպի սեփական հայրենիքն ու հարազատ
ժողովուրդն ունեցած անսահման նվիրվածու-
թյան, ազատասիրության, անձնազոհ հերոսու-

թյան, խաղաղասիրության և նման մի քանի
այլ բարձր հատկությունների ու ձգտում-
ների համար, «Սասունցի Դավթի» հերոսները,
մասնավորապես՝ Դավիթը, ջերմորեն սիրված են
աշխատավոր ժողովրդի կողմից: Իրենց պայքա-
րի մեջ նրանք գտնում են ժողովրդի պաշտպա-
նությունն ու օժանդակությունը: Հանձին կորեկի
արտի տեր աղքատ պառավի, ժողովուրդը բո-
լոր դժվարին ու ճակատագրական պահերին՝
օգնության է հասնում Դավթին: Իր իմաստուն
խորհուրդներով ու հորդորներով պառավ կինը
ընթացք է տալիս նրա տարերային ուժին: Նա է
առաջին անգամ հայտնում Դավթին հարկահան-
ների պալատյան լուրը, նա է սովորեցնում Դավ-
թին հոր գեներլի տեղը... Ժողովուրդը ուշի-
ուշով հետևում է Դավթի և մյուս հերոսների
սոճեն մի քայլին, սրտանց ուրախանում ու ոգե-
վորվում նրանց հաջողություններով և մտահոգ-
վում ու տխրում նրանց առաջ ծառացած դժվա-
րությունների ու պատահած դժբախտություննե-
րի ժամանակ: Այսպես՝ երբ Մլսրըում ապրող
սասունցի ջուլհակները լսում են, որ Մելիքը
մտադիր է սպանել Մեծ Մհերի որդիներին՝

Դավթին և Մանուկին, անմիջապես մարդ են ուղարկում Քեռի Թորոսի մոտ, որպեսզի նա չտապի օգնութեան հասնելու իր աղքատներին:

Մի ուրիշ անգամ, իրենց նախնի՝ Աբամելիքի (= Սանասար) մահվան լուրը լսելով, սասունցիք յոթ տարի սուգ են պահում, յոթ տարի չարունակ չեն ամուսնացնում իրենց տղաներին ու աղջիկներին: Նույն կերպ նրանք սգում են նաև Սասունը սովից փրկող Առյուծաձև Մհերի մահը: Պակաս անկեղծ ու հուզիչ է նաև Շապուհ արքայի քաղաքում բնակվող սասունցի ջուլհակի սուգը՝ դավադրաբար հորը նետված Փոքր Մհերի վրա, որին հանդիպում է ինքը, աղատված Մհերը, Շապուհի քաղաքում ծաղայալ չըջագայելիս:

«էդ տեղե՛ն ելավ (Մհեր), լեկավ քաղքի մեջ: Եկավ, տեսավ, որ մեկ ջուլհակ հիմա՛ծ կենեք. Հիմա՛ծ կենեք ու կիլեք:

Հիմա՛ծի կես սև էր, կես սիվտակ էր:

Ու հարցուց թե՛, — Հո՞րի մեկ սև կը հիմնիս, մեկ սիվտակ

Ու կիլաւ հետ :

Գործըրար ըսեց, — Ես Սաաունա եմ,
Մհերին բռնին, քալին հորու մեջ,
Էն արով մեկ սև կը հինեմ, մեկ փվտակ,
Ու կիլամ :

Բ . 99

«Սաաունցի Դավիթ»-ը հայ ժողովրդի անմահ ստեղծագործութիւնն է : Նրա մեջ պայծառությամբ ու թափով արտահայտված են մեր ժողովրդի ազատասիրական ոգին ու հերոսականութիւնը, նրա անդուլ պայքարը օտարերկրյա նվաճողների դեմ : Դավթի հայրենասիրութիւնը, սերը դեպի ժողովուրդը, անսասան կամքը, նրա բացառիկ խիզախութիւնն ու քաջութիւնը այսօր էլ խորապէս հուզում են մեզ :

Հայկի և Բեկի առասպելը, Արտաշեսի վեպը, Արշակի, Վասակի և այլոց զրույցները, «Սաաունցի Դավիթ» դյուցազնավեպը՝ ուշագրավ

ստեղծագործություններ են ո՛չ միայն իրենց բովանդակությամբ՝ դադարաբաշխ մոտիվներով, այլև արվեստով՝ արտահայտչական միջոցներով: Վերջիններս բղխում են այդ ստեղծագործությունների ներքին էությունից և ծառայում են այդ էության առավել հաջող ու գունեղ դրսևորման գործին:

Հայ ժողովրդական հերոսապատումների մեջ օգտագործված արտահայտչական միջոցները վերցված են հայկական բանահյուսության բազմադարյան հարուստ դանձարանից:

Այդ արտահայտչական միջոցներն են.

1. Հարուստ սյուժեի: Պատմական-իրական միջադեպերը, պատերազմական գործողությունները, հերոսների շինարարական գործունեությունը նկարագիրը. միահյուսված ու զուգորդված են առասպելական-հեքյաթային, կենցաղային և այլ մոտիվների հետ: (Այս տեսակետից հատկապես աչքի են ընկնում Արտաշեսի վեպը և «Սասունցի Դավիթը»):

2. Կուռ ու կոփ կոմպոզիցիան: Ավելորդաբանություններ, ձգձգված կոորդներ չկան: Վիպական սուանձին մոտիվներն ու մոմենտները

օրդանապես մերված, ձուլված են իրար հետ և իրար մեջ: (Այդպես են անխտիր խնդրո առարկա բոլոր հերոսապատումները):

3. Ուժեղ ինտրիգները: Կան բավականաչափ ուժեղ ինտրիգներ, որոնք լարում և հետաքրքրություն են առաջացնում: Այդպիսիք են՝ Հայկի և Բելի մենամարտը, ալանական հորդաների և հռոմեական բանակների ահական հարձակումները, Արչակի և Շապուհի, Վասակի և Շապուհի հանդիպումները, Բաղդադի խալիֆի սպանությունը, Դավթի և Մելիքի ընդհարումը, և այլն:

4. Տիպերի ռեալիստական քննադատությունը: Ինչպես դրական, նույնպես և բացասական գործող սնձինք բնութագրված են ռեալիստական դժերով: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր ինքնուրույն ու ինքնատիպ դեմքը՝ ֆիզիքական ու հոգեկան բնորոշ առանձնահատկություններով: Երբեմն մի քանի խոսքով կամ մի երկու նախադասությամբ հաջող կերպով տրված է այս կամ այն հերոսի ամբողջական դիմանկարը: Առանձնապես լավ են կերտված՝ Հայկի և Բելի, Արտաշեսի ու Սաթենիկի, Երվանդի ու Սմբատի,

Արշակի, Վասակի ու Շապուհի, Ծովինարի ու Արտատեր Պառավի, Հովանի ու Մելիքի, Դավթի ու Մհերի տիպերը:

5. Հիպերբոլան (չամագանցություն): Իրենց սիրելի հերոսներին գովերգելու ու իդեալակա-նացնելու, նրանց կատարած սխրագործություն-ները վառ կերպով ցուցադրելու համար, ժողովրդական բանաստեղծները, իբրև արտահայտչա-կան միջոց, առատորեն կիրառում են հիպերբո-լան, տալով դրա միջոցով ժողովրդի ուժի ու հզորության գաղափարը: Հայ ժողովրդական հերոսապատումների մեջ հիպերբոլիկ ձևով են նկարագրված՝ գլխավոր գործող անձինք իրենց անսովոր ֆիզիքական ուժով ու խիզախությամբ. նրանք մեն-մենակ կռվում են իրենց անհեղեղ ախոյանների, թշնամու բյուրավոր բանակների, և զանազան դերբնական էակների ու զազանների դեմ և հաղթում նրանց (հիշենք՝ Հայկին, Սըմբատին, Վասակին, Դավթին, Փոքր Մհերին, և այլն):

6. Կոնտրաստը (հակադրություն): Հայ ժո-ղովրդական հերոսապատումների մեջ կողք-կողքի հանդես են բերված լավն ու վատը, չարն

ու բարին, երևակայական-առասպելականն ու
իրականը: Եթե Հայկը ազատասեր է ու խիզախ,
Բելը՝ բռնակալ է ու վախկոտ, եթե Արտաշեսը
քաջ է ու ազնիվ, Երվանդը՝ չար է ու դավա-
դիր, եթե Մուշեղը չիտակ է ու մեծահոգի,
Շապուհը՝ նենգ է ու շողոքորթ, եթե Մելիքը
չար է ու դաժան, ապա Դավիթը՝ բարի է ու
մեղմ, եթե Վերդոն վախկոտ է ու տմարդի, ա-
պա Քեռի Թորոսը՝ քաջ է, մեծահոգի, և այլն:
Հակադրելով իրար դրականն ու բացասականը,
ժողովրդական բանասացները դրանով իսկ ավելի
են ընդգծում առաջինի առավելությունները:
Հակադրությամբ նրանք հասնում են նույն նպա-
տակին, ինչ և չափազանցությամբ— այն է ժո-
ղովրդին սիրելի հերոսների գովք ու իդեալա-
կանացում:

7. Պատկերավորությունը: Հայ ժողովրդա-
կան հերոսապատումները հարուստ են ինքնա-
տիպ ու գունեղ, կենդանի ու դինամիկ պատ-
կերներով ու համեմատություններով, որոնք
գործ են ածվում տարբեր առիթներով և հիանա-
լի կերպով բնութագրում են վիպական հերոս-
ներին ու նրանց արարքները, բացահայտում ժո-

դովրդի վերաբերմունքը՝ վիպական-առասպելական հերոսների, պատմված դեպքերի ու դեմքերի նկատմամբ: Այսպես օրինակ՝

Բնութագրելու համար Բելի ալլանդակ ու անձոռնի մարմինը, բանասացները նրան համեմատում են «մսեղեն արձանի» հետ:

Բելի խուժաղուժ ամբոխի անկանոն առաջխաղացումը նմանեցվում է սարից թափվող հեղեղին, «որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ...»

Արտաշեսի արագընթաց ձիարշավը դետի միջով, համեմատվում է սրաթև արծվի սլացքի հետ.

«Հեծավ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ, եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն...»

Երվանդի զինվորների վրա Սմբատի կատարած հերոսական հարձակումը նմանեցվում է կաքավների երամի վրա արծվի կատարած հուժկու խոյանքին.

«Եւ յառաջեալ զհակառն իւր՝
Իբիւ գարծուի յերամս կախաւաց խոյանայր»:

Սասունից դատարկաձեռն, և Դավթի կողմից
սլատուհասված հետ վերադարձող Կողբադինը
համեմատվում է վազան շան հետ.

«Իդա դիին գացիր. քնաց գել գագան,
Ըն դիին էկար քնաց շուն վազան,
Մգրադդ է վիգդ քնաց շան խառան,
Բերանդ է բաց քնաց սլատուհան,
Ճաններ վրբեն կապած քարվան»:

Խանդուկ խանումի բարեմասնությունները՝
հասակը, սիրտը, աչքերը... համեմատվում են՝
լճի եղեգի, լայն հրապարակի, գինու բաժա-
կի... հետ.

«Էնոր բոյ գյուլու կամիշ մման էր,
Էնոր սրտիկ փուկիկ Ջալալու մեյդամն էր,
Էնոր աչքեր գիմու կքխա էր...»

Ա. 918

Խանդուկի գեղեցկության մասին գուսաննե-
րի գովքը լսելուց հետո, Դավիթն իր ներսում

կատարված հեղաշրջումը տալիս է այսօրինակ
համեմատություններով.

«Իմ սիրտ քանց Սասնա բերդն ամուր էր,
Քլունգ առաք, իմ հիմ քանդեցիք.
Իմ սիրտ քանց աշունգվա գետ զուլալ էր,
Գարնան սելավի նման պրդտորիք»:

Ա. 284, Բ. 1055

8. Գեղարվեստական նկարագրությունները:
Ինքնատիպ ու գունեղ պատկերների ու համեմա-
տությունների հետ, հայ ժողովրդական հերո-
սապատումները օժտված են նաև գեղարվեստա-
կան սեղմ ու սքանչելի նկարագրություններով,
լիրիքական շեղումներով, որոնք գլուխում են
իրենց խորությամբ, սեղմությամբ ու գեղեց-
կությամբ: Այսպես օրինակ.

Դյուցազն Հայկի ամբողջական ու կլասիկ
պատկերը դժված է ընդամենը մեկ նախադասու-
թյամբ. «Հզոր զորութեամբ եւ բարի անձամբ,
եւ կորովի աղեղամբ եւ մարտիկ յոյժ»:

Նույն կերպ տրված է և Բելլի ղեմանկարը.

«Հսկայ որսորդ, ճոխն չափաւածացեալ, հզօր
դօրութեամբ եւ սափութիկ յոյժ դեղ պարանոցի
լւրոյ»:

Օտարության մեջ մեռնող հայրենաբաղձ
Արտաշեսի կարոտի նկարագիրը տրված է այս-
օրինակ լիրիքական շնչով.

«Օ՛ տայլը ինձ գծուխ ծխանի.
Եւ գառաւօտըն Նավասարդի,
Զվագելն եղանց եւ զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք եւ քմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէն է քագաւորաց»:

Գարնանային բնության ամբողջական նկա-
րագիրը «Սասունցի Դավթի» մեջ տրված է ըն-
դամենը մեկ նախադասութեամբ՝

«Ժամանակ գարուն էր,
Սաք հագար ծաղկունքով,
Ավելուկով լեցուկ էր»:

9. Մակդիրներն ու ածականները: Կենդանի
ու գունեղ մակդիրների ու ածականների միջո-

ցով ժողովրդական բանասացներն ու գուսանները պատկերավոր ու գեղեցիկ կերպով բնութագրել են իրենց ստեղծագործություններում երեւիւն հեղու մարդկանց, իրերի ու առարկաների արտաքին ու ներքին հատկանիշները: Այսպես օրինակ.

Հայկ դյուցազնի մակդիրներն են՝ «ուշիմ», «բարի», «քաջազանդուր», «խայտակն», «հաստաբազուկ»: Բելինը՝ «հանդուզն», «անճոռնի»: Արտաշեսինը՝ «արի», Սաթենիկինը՝ «աչադեղ», Շապուհին՝ «վարազ», Վահանինը՝ «գայլ», Մհերինը՝ «առյուծաձև», Հովանինը՝ «ձենով», Դավթինը՝ «թառլան», Դավթի թրինը՝ «կայծակի» և այլն, և այլն:

10. Հանգիստություն և կրկնավորություն: Հայ ժողովրդական հերոսապատումների մեջ բաւական առատորեն կիրառւած են նաև հանգիստություն և կրկնավորություն կոչված արտահայտչական միջոցները: Առանձին վիպական հատվածների մեջ (հատկապես չափածո կտորներում) կրկնվում են առանձին հնչյուններ, բառեր, տողեր, — հնի հետ նոր բառեր ու իմաստներ ավելացնելով: Կրկնությունների այս ձևը

բանաստեղծութեանը հաղորդում է նկատելի երաժշտականութիւն, միաժամանակ առաջ բերելով դործողութեան աստիճանական առաջադիմութիւնը: Բնորոշ են այս տեսակետից՝

Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանեկան հանդեսի նկարագրութեան հետեյալ հատվածը.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշէսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն

Սաթենկան»:

Արտաշեսի անեծքը՝ ուղղված իր Արտաշատի որդուն.

«Եթէ դու յորս հեծցես
յԱգատն ի վեր ի Մաաիս,
Զքեզ կալցին քաջ,
Տարցին յԱգատն ի վեր ի Մաաիս»:

Դավթի խնդիրքը՝ ուղղված իր հորեղբորը,
ափերված վանքը վերանորոգելու համար վարպետներ վարձելու մասին.

«Տո՛, խըրո՛խպե՛ր, մեռնիմ քի, խըրո՛խպե՛ր,
Տու կընդի ձի քառսուն սարակ .

Տո՛, խըրո՛խպե՛ր, մեռնիմ քի, խըրո՛խպե՛ր,
Ձի քենե պետն ի քառսուն ուստա .

Տո՛, խըրո՛խպե՛ր, մեռնիմ քի, խըրո՛խպե՛ր,
Ձի քենե պետն ի քառսուն քար տվող . . . »

*Ձենով Հովանի կանչը վարպետներին հավաքելու
համար .*

«Ա՛խ, տի կանչիմ՝ տի քան,

Ա՛խ, տի կանչիմ՝ տի քան .

Ա՛խ, քառսուն հագար քամալնի,

Ա՛խ, քառսուն հագար քամալնի :

Ա՛խ, տի կանչիմ՝ տի քան .

Ա՛խ, տի կանչիմ՝ տի քան .

Ա՛խ, քառսուն հագար ուստա,

Ա՛խ, քառսուն հագար ուստա» և այլն :

11. Լեզուն ու ոնը : Հայ ժողովրդական հե-
րոսապատումների լեզուն կենդանի ու պարզ է,
ոճը՝ սահուն ու ճկուն, համեմված ժողովրդա-
կան սրամիտ ու դիպուկ առած-ասածվածքնե-

րով, անեծք-օրհնանքներով, որոնք հաղեցված են կենցաղային, պատմական, սոցիալական խորը բովանդակութեամբ:

12. Տաղաչափությունը: Հայ ժողովրդական հերոսապատումների (չափածո հատվածների) ուսանավորը համապատասխանում է այդ հերոսապատումների բովանդակութեանը: Դա՝ ազատ, հանդարտ ու հանդիսավոր, միաժամանակ՝ սիրտն ու բազմազան մի չափ է, որ հիանալի կերպով զրոհորում է խնդրո առարկա ստեղծագործութիւնների հերոսական-դյուցապանական բնավորութիւնը, հարուստ ու բազմազան սյուժէն:

Հայ ժողովրդի հերոսական տրագիցիաները, որոնք այնքա՛ն խորը հետքեր են թողել նրա բազմադարյան բանահյուսութեան մեջ, նոր թափով ու նորոգ ուով զրոհորում են գերմանական զավթիչների դեմ Սովետական Միութեան ժողովուրդների մղած հայրենական մեծ պատերազմի այս ահեղ օրերին: Թե թեև իրենց ամպ

ու կրտսեր եղբայրների՝ հերոսական ուն ժողովրդի և Միության մյուս ազգությունների հետ, հայ ժողովրդի լավագույն զավակները խիզախորեն մարտնչում են գերմանական զրահապատ վիչապների դեմ, ցույց տալով անձնագոհության ու քաջության մեկը մյուսից փայլուն օրինակներ:

Զի անցնի շատ ժամանակ և բանաստեղծ հայ ժողովուրդը՝ հանձին իր տաղանդավոր բանաստեղծների ու գուսանների, օգտագործելով իր վարպետ պապերի ստեղծագործական մեծ փորձը, կհյուսի նորանոր վեպեր ու երգեր, իր նոր, դյուցազնազարմ Հայկերի, Սմբատների, Մուշեղների, Վահանների, Առյուծաձև Մհերների ու Սասունցի Դավիթների մասին:

Պատ. խմբագիր՝

Խ. Ս. Ս ա ր գ ա յ ա ն

ՎՖ 1846. Պատվեր 226. Տիրաժ 3000.

Տպագրական 5,5 մամ. Մեկ մամ. 17250

նշան. Հեղինակային 2 մամ. Ստորագրված է

տպագրության 16/IV—42 թ.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

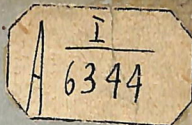

FL0042111

1174

203

ԳԽԸ 1 Բ. 70 4.

Ա. ԳԱՆԱԼԱՆՅԱՆ
Երոշեսիկո սնանիկ
արիւնիսկոյ լարոյ
(Ու արիւնիսկոյ լարիս)
Արիւնիս, Երուան, 1942 թ.